

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 24.07.2023

Makale Kabul | Accepted: 29.09.2023

Atıf | Cite as: Onur Güven, "Tao-Klarceti Bölgesindeki Gürcüce El Yazmaları ve Türk Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 160-186.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1332068>

TAO-KLARCETİ BÖLGESİNDEKİ GÜRCÜCE EL YAZMALARINI VE TÜRK TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Onur GÜVEN*

Öz

Tao-Klarceti Gürcüce bir adlandırma olup günümüzde Erzurum'un kuzey doğusu, Artvin'in büyük bir bölümü, Ardahan ve Kars'ın küçük bir kısmını kapsamaktadır. Bölgenin tarihi altyapısı hakkında çok önemli bir kaynak statüsünde olan Gürcüce el yazmaları, Türk tarihi açısından da kıymetli konumdadır. Özellikle bu kaynakların tanıtılması ve üzerinde değerlendirmenin yapılması, ülkemizdeki akademik çalışmalarda neredeyse kullanılmayan Gürcüce kaleme alınmış eserlerin, Türk tarih yazımına eklenmesine yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Yakın komşumuz olan Gürcistan ile ekonomik ilişkilerin yanında sosyal, kültürel ve tarihi bağlamda pek çok ortak noktamız bulunmaktadır. Artvin ve çevresi özelinde bu ortaklık gerek insanların yaşantısı gerek konuşulan dil gerekse de gelenek ve göreneklerde açıkça karşımıza çıkmaktadır. Gürcistan'ın tarihi anlaşılmadan kuzeydoğu illerimizin tarihi hep noksan kalır. Aynı durum keza Gürcistan için de geçerlidir. Bu kapsamda tarihi boyutta Gürcüce kaynakların bilinip öğrenilmesi son derece değerli bir husustur.

Bu çalışmada, IX. ve XVI. yüzyıl aralığında Tao-Klarceti bölgesindeki el yazmaları katalog şeklinde ifade edilmeye çalışılmıştır. Öncelikle bölgenin sınırları ve tanıtımı yapılmış, Tao-Klarceti'nin kısa bir tarihçesi, Gürcüler arasında Hıristiyanlığın yayılma sürecine değinilmiş ve kilise-manastırların listesi verilmiştir. Hıristiyanlığın Gürcistan'da benimsenmesi ve yayılımı noktasında bu tarihi bölge simge durumundadır. Gürcüler açısından dini bir eğitim merkezi olarak belirlenen sahada, meydana getirilen el yazmaları da çoğunlukla dini içeriklidir. Bunun yanı sıra el yazmaları, bölge tarihini aydınlatılmasında, kişi ve yer adlarının tespit edilmesinde, dönemin siyasi ve sosyal tablosunun çizilmesinde birinci elden kaynak durumundadır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Gürcüler, Tao-Klarceti, tarihi kaynaklar, el yazmaları.

GEORGIAN MANUSCRIPTS IN TAO-KLARCETI REGION AND IMPORTANCE FOR TURKISH HISTORY

Abstract

Tao-Klarceti region now covers the north-east of Erzurum, a large part of Artvin, part of Ardahan and Kars. The Georgian manuscripts, which are a very important resource for the historical infrastructure of the region, are also valuable for Turkish history. We believe that introducing and evaluating these sources will help to add the works written in Georgian, which

* Öğr. Gör. Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Güvenlik Bilimleri Fakültesi, Sosyal Bilimler Bölüm Başkanlığı, onurguven08@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3640-2816.

are almost not used in academic studies in our country, to Turkish historiography. In addition to economic relations with our close neighbor Georgia, we have a lot in common in social, cultural and historical context. This partnership in Artvin and its surroundings is evident both in the language of the people and in the traditions and customs.

In this study, IX and XVI century manuscripts in the Tao-Klarceti region were tried to be expressed as catalogs. Especially, the boundaries and introduction of the region, a brief historical development of Tao-Klarceti, the spread of Christianity among the Georgians and the list of Church-Monasteries are mentioned. This historical region is a symbol of the adoption and spread of Christianity in Georgia. The manuscripts, which was determined as a religious education center for Georgians, were mostly religious. In addition, the manuscripts are the primary source for enlighten the history of the region, determining the names of people and places, and drawing a political and social picture of the period.

Key Words: Turks, Georgians, Tao-Klarceti, historical sources, manuscripts.

Giriş

Yazma eserler, tarihi kaynak bağlamında değerlendirildiğinde geçmişten günümüze kadar gelen çok değerli veriler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹ Mübahat Kütükoğlu'nun "Yazılı Arşiv Malzemesi" başlığı altında sınıflandırdığı bu veriler, tarihi kaynak olarak kullanışları farklı olmakla birlikte, ana kaynak (birincil, birinci elden kaynak) açısından güvenilir bir durumdadır.² Ancak bu gibi vesikalar bazen de tarihçiyi yanıltabilecek cinsten unsurları barındırmaktadırlar. Böyle kaynakları kullanırken tarihte usulün temeli olan intikad (kritik) yöntemini kullanmak icap etmektedir.³

Şehir tarihi ve tarihi coğrafya çalışmalarında ana kaynak durumunda olan pek çok veri, bölgelerin tarihi süreç içerisindeki gelişimini anlamamızda bizlere yardımcı olmaktadır. Şehir tarihi çalışmalarının kaynaklarında⁴ ve ülkemizde son dönemde oldukça popüler olan tarihi coğrafya araştırmalarında, kaynak tasnifini yaparken yazma eserleri değerlendirmek o araştırmanın temelini oluşturacaktır.⁵ Türkiye'de şehirlerin gelişimini açıklayıp aydınlatacak çokça kaynak bulunmaktadır. Bunlar; vakıf kayıtları, tapu tahrir defterleri, şer'iyeye sicilleri gibi kaynaklardır. Bu veriler, arkeolojik yüzey araştırmaları ile birleştiğinde şehirlerin fiziki ve coğrafi yapıları hakkında doğru ve doyurucu bilgiler sağlarlar. Söz konusu kaynakları göz ardı edip, sadece genel yazılı kaynaklardan elde edilecek bilgiler, yüzeyde kalacak sonuçlara ulaştırabilir.⁶ Kısacası şehirlerin tarihi, coğrafi, fiziki gelişmeleri topyekûn (ilgili olmak koşuluyla) kaynak analizden sonra doğru anlaşılabilir. Bilindiği gibi, Anadolu coğrafyası içinde barındırdığı zengin ve kültürel mirastan dolayı, oldukça fazla yazma eser, vesika vs. külliyatına

¹ Osman Gümüşçü, *Kaynaklarıyla Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 238.

² Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 21.

³ Zeki Velidi Togan intikadı ikiye ayırır: Bir kaynağın hadiselere ait ifadelerinin bir şahadet sıfatı ile kabule şayan olup olmadığı tetkik etmek, buna dış intikad denir. Önümüzde bulunan kaynak sahte midir? Sahte değilse bile hatalarla dolu mudur? İç intikad, bir menba'ın zahiri mahiyetini ta'yin ettikten sonra onun içine girerek, itimada şayan olup olmadığını ve şahadetinin kıymetini ta'yin etmek demektir. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985, ss. 75-106.

⁴ Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6, 2005, ss. 9-26.

⁵ Gümüşçü, ss. 237-240.

⁶ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikler Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, s. 7, 1968, s. 64.

sahiptir. Pek tabii Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde farklı milletlerden izler görmek bu coğrafyanın çeşitliliğiyle açıklanabilecek bir durumdur.

Anadolu coğrafyasının Eski Çağ ve Orta Çağ'ına dair çalışma yapacak bir araştırmacının arkeolojik birtakım verilerin yanında, günümüze kadar ulaşmış ve farklı dillere ait birçok belgeyi de okuyabilecek durumda olması gerekmektedir. Arapça, Farsça, Rusça, Latince gibi bazı dillere ait eserler Anadolu'nun tarihi, coğrafi, kültürel yapısına dair bizlere bilgiler sunmaktadır.

Gürcü diline dair eserler, yukarıda zikrettiğimiz diller arasında sayılabilir ancak akademik çalışmalarda kullanım açısından diğerlerinden oldukça geride olduğu açıktır. Bazı araştırmacılar bu durumu Gürcü dilinin zor olduğunu ve Gürcü kaynaklarına da ulaşılmadığı şeklinde açıklamaktadır.⁷ Ancak diğer dillerdeki kronikler, kaynaklar, bilhassa Rusça, Arapça ve Farsça olanlar, çalışmalarda sıklıkla kullanılır. Doğal olarak Rusça ya da Arapçanın Gürcüceden ne derece kolay olduğu tartışmaya açıktır. Kanaatimizce Gürcücenin kaynak dili konusunda ülkemizde az hatta hiç bilinmemesi zorluğundan değil kaynakların değerinin iyi bilinmemesinden dolayıdır. Ülkemizde bilinen ve sıkça kullanılan yegâne Gürcüce ana kaynak Kartlis Tshovreba (ქართლის ცხოვრება)'dır.⁸ Ayrıca bunun dışında Robert W. Thomson'ın da Gürcü kroniklerini derleyip İngilizce olarak neşrettiği eseri değerli bir konumdur.⁹ Bu eserlerin dışında son dönemde Türk-Gürcü tarih araştırmalarına kaynaklık eden çok önemli bir dizi sempozyumlar icra edilmektedir. Bu sempozyumlar daha sonra "Türk Gürcü İlişkileri Tarih ve Çağdaşlık", "Yeni ve Yakın Çağda Türk Gürcü İlişkileri", "Türk-Gürcü İlişkilerinin Kaynakları" ve "Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri" isimleriyle hem Türkçe hem de Gürcüce olarak yayımlanmıştır.¹⁰

⁷ Ayşe Beyza Büyükçınar, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", *Karen*, 3, 4, 2017, s. 31.

⁸ Bu kronik, M. Brosset aracılığıyla Avrupa'ya kazandırılmıştır. Chronique Géorgienne ismiyle 3 Gürcü kroniğini bir araya getirerek 1830'da yayımlamıştır. Bu 3 kaynak; Gürcülerin Kralları ve Patrikleri Tarihi, Kral Vakhtang Gorgasali Tarihi ve Şehit Aziz Archil'dir. Kartlis Tshovreba, genel anlamda kilise kayıtları ve sözlü rivayetlere dayanır. XVII. yüzyılda Kral Vakhtang Gorgasali'nin emriyle oluşturulmuştur. M. Brosset'in eseri dikkate alınarak H. Andreasyan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Güney Kafkasya'ya yönelik Türkmen akınlarından ayrıntılı biçimde bahsetmesi açısından önemlidir. Bkz. Maria Brosset, *Chronique Géorgienne*, Société Royale Asiatique de France, 1830; Mari Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Saint Petersburg, 1849; *Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, H. Andreasyan (Nşr.), Erdoğan Merçil (Not./Yay.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

⁹ Thomson, Dünya'da Ermeni tarihi üzerine çalışmaları yapan en önemli şahsiyettir. Ayrıca Ermeni, Süryani ve Rum belgelerinin çoğunu İngilizceye çevirmiştir. 1996 yılında derli toplu bir şekilde Gürcü kroniklerini İngilizce olarak yayımlamıştır. Bu eserde Gürcü tarihi için çok önemli olan Kralların Kralı David'in Tarihi isimli eseri literatüre kazandırmıştır. Burada Kral David dönemi Selçuklu-Gürcü ilişkileri detaylı kaydedilmiştir. Bkz. Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History: The Mediaeval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, Clarendon Press, 1996; Ayrıca Gürcistan tarihi ile ilgili genel bir literatür taraması için bkz. Zeynep Topal, "Dünya'da ve Türkiye'de Gürcüler ve Gürcistan Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir İnceleme", *V. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu "Tarihi ve Güncel Siyasal Konular: Görüşler & Öneriler" Sempozyum Bildirileri*, Yay. Haz. Gül Sarıkaya-Fatma Çoban, Ekoavryasya, Ankara 2014, ss. 489-500.

¹⁰ *Türk-Gürcü İlişkileri: Tarih ve Çağdaşlık Uluslararası Bilimsel Çalıştay*, ed. İbrahim Tellioğlu-Roin Kavrelişvili, Gündüz Ofset, Trabzon 2017; *Yeni ve Yakın Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, ed. İbrahim Tellioğlu-Roin Kavrelişvili, Serander Yayınları, Trabzon 2020; *Türk-Gürcü İlişkilerinin Kaynakları Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu*, ed. İbrahim Tellioğlu-Roin Kavrelişvili, Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi Yayınları 2018; *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, ed. İbrahim Tellioğlu-Roin Kavrelişvili, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi 2019.

Bu çalışmada, Gürcülerin gerek siyasi tarihlerinde gerekse dini yaşantılarında, günümüzde dahi, büyük önem atfettikleri Tao-Klarceti bölgesine (ტაო-კლარჯეთის რეგიონი) ait hem dini hem siyasi tarihine yönelik kıymetli bilgiler veren Gürcü el yazmalarının tanıtılması amaçlanmıştır. Söz konusu el yazmaları katalog düzeyinde açıklanmaya çalışılmıştır. Şimdi nerede oldukları, önceden kopya edildiği ve korunduğu yer, yazı tipleri¹¹, kimin yazdığı, kimin adına yazıldığı, hepsinin olmasa da bazılarının içeriği izah edilmiştir. Alt başlık olarak da manastır ve kiliselerin listesi verilmiştir. Şüphesiz bu el yazmaları, sadece Gürcü tarihi açısından değil yazıldıkları konum itibarıyla Türk tarihi açısından da önemlidir. Çünkü bazı el yazmaları Saatabago¹² yani Atabegler dönemine kaynaklık eder.

Tao-Klarceti Bölgesi

Genel anlamda Gürcü kaynaklarında, Gürcistan'ın güney bölgesi olarak nitelendirilen Tao-Klarceti hem Türkler hem de Gürcüler açısından stratejik öneme sahiptir. Konumuzun içeriği gereği bu önemi Gürcüler açısından ele alıp, bölgenin siyasi yapısı hakkında bilgi verme yoluna gideceğiz.

Gürcistan'da, Hristiyanlık 323 yılında Azize Nino tarafından Mtsheta şehrinde başlayarak yayılmıştır. Tao-Klarceti bölgesinde yer alan kilise ve manastırlar da Hristiyanlığın bu bölgeden Gürcistan'a yayılmasına yardımcı olmuştur. Gürcü kültür ve dini mirasının önemli bir kısmının Tao-Klarceti'de olması, bu bölgenin Gürcü devletinin beşiği olarak gösterilmesine yol açmıştır. Gürcü kültürü olarak da bu saha oldukça kıymetli bir konumdadır.¹³ Neolitik dönemlerden itibaren pek çok medeniyete ev sahipliği yapan ve adında söz ettiren Tao ve Klarceti, adından da anlaşılacağı gibi iki ayrı coğrafi kısımdan meydana gelmiştir.¹⁴ Bölge hakkındaki ilk bilgiler Asur ve Urartu kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır.¹⁵ Kür Nehri bölgesinde ve Çıldır Gölü'nün civarında olan bölgeyi Urartular Diauehi¹⁶, Yunan kaynakları Taokhou (Tayk-Tao) olarak adlandırmışlardır.¹⁷

Tao, Klarceti'nin güneyinde Çoruh ile Kür Nehirlerinin arasında, Tortum-Oltu Çaylarının bulunduğu yerin ismidir.¹⁸ Yine Urartu kaynaklarından öğrendiğimiz

---

¹¹ Gürcü dili Dünya dilleri arasında en kadim olanlardan bir tanesidir. Gürcü Alfabeti M.Ö. III – II yy'da Kral Parnavaz tarafından oluşturulmuştur. Alfabe geçmişten günümüze 3 tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Asomtavruli (ასომთავრული), Nuskhuri (ნუსხური), Mkhedruli (მხედრული). Sudan Altun ve Tamar Khvedeliani, "Gürcü Diline Genel Bir Bakış ve Gürcüce'nin Ana Dil Olarak İlan Edilmesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 2018 Bahar, s.2.

¹² Saatabago, Gürcüce Atabegler ülkesi anlamına gelmektedir. Gürcü dilinde "Sa" ön eki tıpkı Sakartvelo'da (Gürcistan) olduğu gibi aidiyet ifade eder. Saatabago, geniş anlamda tarihi Gürcistan'ın güney topraklarıdır.

¹³ Tahsin Korkut, *Artvin ve Erzurum'daki Gürcü Dini Mimarisinde Süsleme*, Hiper Yayınları, İstanbul 2018, s. 68.

¹⁴ Bölgenin coğrafi yapısı ve en eski halkları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şota Asatiani, "Tao-Klarjetis Udzelesi Mosahleobis İstoriidan, *Tao-Klarjeti Saertaşoriso Konperentsia 2*, Helnaterta Erovnuli Tsentri Batumis Şota Rustavelis Sahelmtipo Üniversitesi, Tbilisi-Batumi, 2012, s. 26.

¹⁵ David Marshall Lang, *Gürcüler*, Neşenur Domaniç (çev.), Ceylan Yayıncılık, İstanbul 1997, ss. 49-51.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Çiğdem, "Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, 2007, ss. 81-97.

¹⁷ Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, 8/5, Ankara, 2013, s. 706.

¹⁸ W.E.D. Allen, "The March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal*, 74/2, 1929, s. 153.

kadarıyla Katarza ismi bölge için ön plana çıkmaktadır. Bu yer, Tao'nun kuzeydoğusunda, Cavakheti'nin¹⁹ batısında olup Klarzeti Bölgesi olarak isimlendirilmiştir.²⁰ Klarzeti isminin Katarza'dan²¹ türediği öne sürülmektedir.²² Klarzeti Bölgesi'nin sınırları; Çoruh Nehri'nin güney kısmından, Yanlızçam Dağlarının batısından, Şavşat ve Nigal'in (Artvin/Merkez) güney kesiminden Karadeniz'e kadar uzanan bölgeyi kapsamaktadır. Ayrıca söz konusu sınırlar içinde Ardanuç, Borçka, Murgul, Mrit gibi yerler de yer almaktadır.²³

Klarzeti ismi M.S. V. yüzyıllarda yukarıda zikrettiğimiz yerler için kullanılmıştır. Arşaklı Tiridat'ın kronikçisi Agathangelos'un kayıtlarında yer almakta ve Arşaklıların hüküm sürdüğü bölgelerde 301'de Hıristiyanlığın yayılım gösterdiği yerler arasında Klarzeti Bölgesinin adını da vermektedir. Agathangelos'un kayıtlarında Kalarzen, Latincesinde Kalarsarum ve 450 yıllarındaki Ermenice tercümesinde de bu bölge Kalarç olarak ifade edilir.²⁴

Genel anlamda bölgenin Tao-Klarzeti olarak adlandırılması ise M.Ö. 4. Yüzyıllarda Gürcüler Güney Kafkasya'da birlik sağlayıp Krallık olarak teşkilatlanınca, Çoruh Nehri'nin kollarına doğru yayılmışlar; Şavşat, Oltu, İspir, Ardahan, Göle, Çıldır gibi yerleşim yerleri önem kazanmıştır. Burada en önemli merkezler Tao ile Klarzeti olduğu için bu vadi yerleşmelerine bütünüyle Tao-Klarzeti denilmiştir.²⁵ Romalıların Güney Kafkasya'yı bütünüyle ele geçirme amacıyla gerçekleştirdiği ileri harekâtı neticesinde Albania, Kartli ve Kolhis²⁶ bölgeleri ele geçirilmiştir.²⁷

Romanın bölgede hâkim olduğu sırada, IV. Yüzyılda Persler'in bölgeye yönelik birtakım faaliyetleri olduğu görülmektedir. Bu harekâtın sonucunda Kartli, Persler tarafından idare edilmiştir.²⁸ Gürcülerin efsane Kralı Vakhtang Gorgasali (446-510), Perslerle mücadele içine girerek, onları ülke dışına itmiştir. Gürcülerin günümüzdeki

---

¹⁹ Cavakheti bölgesi, Gürcistan'ın tarihi bir bölgesi olup Parnavari'nin doğusundan Yanlızçam Dağlarına kadar uzayan coğrafya ile Samsthe'nin güney ve güney doğusuna denk gelmektedir.

²⁰ Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington 1963, s. 441.

²¹ Klarzeti için Ptolemy'de Aras ve Kura Nehirleri ile Fırat Nehri'ni içine alan Armenia çevresinde, Kura Nehri yanındaki Bachane olarak isimlendirilen Masihiçi Dağları'nın (Mescit) yakınındaki bölge Choloraneze'dir şeklinde açıklama yapılmaktadır. *Geography of Claudius Ptolemy*, trans. Edward Luther Stevenson, Cosimo Classics, New York 2011, s. 124.

²² Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarzeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 707.

²³ Toumanoff, ss. 457-458: Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 198.

²⁴ Ömer Subaşı, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, s. 12, 2012, s. 13; Kırzioğlu, *Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 52.

²⁵ Fahriye Bayram, *Artvin'deki Gürcü Manasturlarının Mimarisi*, Ege Yayınları, İstanbul 2005, s. 19.

²⁶ Tarihi Albania, bugün Azerbaycan ile Dağıstan'ın güneyini çevreleyen bölgeye verilen isimdir. Kartli bölgesi tarihi bir coğrafya olup, başkent Tiflis'in de yer aldığı Kura Nehrinin tam ortasından geçtiği, Gürcistan'ın orta ve doğu bölgelerini ifade eder. Kolhis ise Karadeniz'in doğu kıyısında ve güneye doğru olan bölgede kurulmuş, Antik dönemde faaliyet gösteren bir krallığın hem adı hem de coğrafyasını ifade eder.

²⁷ Fahrettin Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul 1993, ss. 35-36; Niko Berdzenişvili ve Simon Canaşa, *Gürcüstan Tarihi*, Hayri Hayrioğlu (çev.), Sorun Yayınları, İstanbul 1997, ss. 62-63.

²⁸ Berdzenişvili ve Canaşa, ss. 85-88.

başkenti olan Tiflis, bu dönemde kurulmuştur (469).²⁹ Ayrıca yine Kral Gorgasali, Ferhatlı ve Ardanuç kalelerini onartarak, içlerine kilise yaptırmıştır.³⁰

Hız. Ömer (634-644) zamanında, Arap ordularının Güney Kafkasya'ya yönelik fetih hareketleri görülmektedir. El-Belazuri'deki kayıtlara göre, Habib b. Mesleme, Kafkaslarda ele geçirdiği yerleri sıralarken Şevşet'i (Şavşat), yapılan anlaşmayla aldığını, Klarceti halkıyla da anlaşmasını belirtmiştir.³¹ Arap orduları Tiflis'i merkez alarak Kartli'yi ele geçirmişler ve burada bir Arap emirliği kurmuşlardır. Nihayetinde Kartli Prenslğine de son vermişlerdir.³² Arapların bu yayılımı üzerine Gürcistan'da Kaheti, Hereti, Abhazeti³³ ve Tao- Klarceti beylikleri kurulmuştur.³⁴

Tao-Klarceti'de müstakil bir beylik kurulması Bagratlı sülalesinden I. Aşot (780-826) tarafından gerçekleştirilmiştir. Aşot, Ardanuç'u Tao-Klarceti'nin başkenti yapmıştır.³⁵ Bu dönemde Doğu Roma ile iyi geçinen Aşot, Ermeni ve Gürcü yöneticilere verilen Kuropalates³⁶ unvanını alan ilk Gürcü idareci olmuştur.³⁷ Aşot'un ölümünden sonra bölgede hâkimiyet Arapların eline geçmişti. Aşot'un üç oğlu vardı. Bunlar arasında I. Bagrat (826-876), Kuropalates unvanını alarak, Kartli bölgesine hâkim olmuştur.³⁸ Aşot'un büyük oğlu II. Adarnase, Şavşat ve Aşağı Tao'yu kontrol ediyordu. Diğer oğlu Guaram Cavaheti, Trialeti, Tashiri, Artaani'yi³⁹ almıştır.⁴⁰

888 yılında Bagratlıların bölgedeki varlığı Büyük Aşot'un oğlu II. Adarnase'nin sayesinde devam etmiştir. Tao'da bulunan Gurgen ve Klarceti'nin yönetici konumundaki Sumbat bu varlığı sürdürmüştür. Fakat söz konusu idarecilerin arası toprak paylaşımından bozulduğu esnada 891'de Kuropalates Gurgen hayatını kaybetmiştir. Gurgen'in Adarnase ve Aşot isimli iki çocuğu vardı. Adarnase, "Eristavlar Eristavı" unvanını almış, Kuh lakabını taşıyan Aşot ise Şavşat'a idareci olarak, burada "ünlü" Tibet (Tibeti) kilisesini inşa ettirmiştir.⁴¹ Stratejik öneme sahip Ardanuç bölgesi de Sumbat'ın büyük

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Gürcistan Tarihi*, ss.157-166: Lang, *age*, s. 93: Kırzioğlu, *Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 48.

³⁰ Bayram, s. 19.

³¹ El-Belâzuri, *Fütuhu'l Büldan*, Mustafa Fayda (çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 290.

³² Mehmet Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, ss. 36-42.

³³ Kaheti, Gürcistan'ın doğusunda yer alan bir bölge ismidir. Hereti İbery ve Albania arasında yer alan bölge adıdır. Azerbaycan'ın kuzeybatısına denk gelir. Abhazeti, Gürcistan'ın kuzeybatısında yer alır ve bugün Rus işgali altındadır.

³⁴ Berdzenişvili ve Canaşia, ss. 119-120: Çiloğlu, s. 40.

³⁵ *Gürcistan Tarihi*, s. 273.

³⁶ Kuropalates/ კუროპალატო: Doğu Roma imparatorluk ailesinde en yüksek üç şeref unvanından biri olup bir dönem sadece aile üyelerinde verilirdi. İlerleyen evrede özellikle doğuda Doğu Roma'yı temsil eden en yüksek rütbeli idareci olarak kullanılmıştır. *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Işın Demirkent (çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 261.

³⁷ Ekvtime Takaishvili, *Sumbat Davitis-Dze Tao-Klarcetis Bagrationta Şesaheb*, Tbilisi 1949, s. 13: Lang, s. 95.

³⁸ Ömer Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, 7/3, 2012, s. 2340: Berdzenişvili ve Canaşia, s. 125.

³⁹ Trialeti, günümüzde Gürcistan'ın güneydoğu bölgesinde yer alır. Tashiri/Tashir bölgesi Ermenistan ile Gürcistan arasında yer alan tartışmalı bir coğrafi bölgedir. Günümüzde bir bölümü Lori'de bir kısmı da Kvemo Kartli'de bulunur. Artaani ise Gürcüce olup günümüzdeki Ardahan şehridir.

⁴⁰ Takaishvili, s. 24.

⁴¹ ტბეთის სამონასტრო/Tbeti Manastırı, Ardanuç ilçe merkezinden 14 Kilometre, uzaklıktaki Cevizli Köyü'ndedir. Duvarlarında çok sayıda kabartma, oyma türünde süslemeler Hz. İsa ve havarilerinin resimleri

oğlu Bagrat'a miras kalmıştı. Acara ve Nigal⁴² çevresini de diğer oğlu David idare etmekteydi. Bagrat'ın Adarnase, Gurgen, Aşot ve Davit isimli oğulları vardır.⁴³

Bu süreçten itibaren Tao, Acara ve Klarjeti gibi bölgeler Bagratlı hanedanlığına bağlı üyeler arasında sürekli olarak el değiştiriyordu.⁴⁴ Çalışmamızın içeriği gereği aile içi çekişmelere değinmeyeceğiz. Ancak ifade edilmesi gereken husus ise, Magistros Bagrat'ın oğlu Adarnase 961'de hayatını kaybetmiş, geride Bagrat ve Davit adlı iki oğul bırakmıştır. 966'da ise Bagrat ölmüş ve kardeşi Davit idareci olarak; Tao, Cavakheti, Kola, Artani, Şavşat ve Pasin'i ele geçirmiş ve o andan itibaren Taikli (Tao) Davit olarak zikredilmeye başlamıştır.⁴⁵

Doğu Roma İmparatoru II. Basileios (976-1025) Güney Kafkasya'ya da sükûneti oluşturarak, hâkimiyetini sağlamlaştırmak istiyordu. İki Davit arasında çıkan anlaşmazlığa son vererek büyük huzursuzluk çıkaran Davit'i ağır bir yükümlülükle durdurabilmişti. Buna göre Davit, ölümünden sonra ülkesinin büyük bir kısmını ve soylulardan müteşekkil ordusunu İmparator'a miras bırakması gerekiyordu. İmparator, Davit'e Kuropalates ünvanı da vermiştir. 1000 yılında Davit öldükten sonra İmparator, kendisine bırakılan mirası almıştır. Böylece Güney Tao, Basean, Karin, Apahunik, Arzan ve Havçiç'i⁴⁶ alarak geri dönmüştür.⁴⁷

1018 yılına gelindiğinde Abhazya ile Kartli Kralı olan Giorgi (1014-1027) ve İmparator Basileios bölgede hâkim unsur olmak için amansız bir mücadeleye girişmişti. Kral Giorgi genellikle Doğu Roma'nın karşısına çıkmaktan çekiniyordu. Fakat Kral'ın gerçekleştirdiği bazı yağma akınları İmparator'u sinirlendirmiş ve onun kanlı saldırılar gerçekleştirmesine neden olmuştur. Bu mücadeleler neticesinde Doğu Roma'nın Tao ve Klarjeti'de gücünü arttırdığı ifade edilebilir. Gürcü Krallığı ile Doğu Roma arasındaki barış görüşmelerinde Kral Giorgi'nin sulh yanlısı olmadığı görülmektedir. Ancak Gürcü Kralı, Doğu Roma'ya karşı ağır bir yenilgiye uğrayınca anlaşmak zorunda kalmıştı. Yapılan barış anlaşması sonucunda, önceleri Davit'in elinde bulunan Basean, Taik, Cavakheti, Ardahan, Göle toprakları ile Şavşat ve bölgedeki 14 kale Doğu Roma'nın eline geçmişti.⁴⁸

Gürcü Kral Giorgi ile Doğu Roma arasında bu hadiseler yaşanırken Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya gerçekleştirdiği sefer, bölgedeki tüm dengelerin yerle bir olacağını habercisi gibiydi. Gürcüler ile Doğu Roma arasındaki ilişki İberia Kralı Giorgi'nin oğlu IV. Bagrat (1027-1072) döneminde olumlu seyir gösterse de Ermeni bölgelerini topraklarını katan İmparator Konstantin Monamakos (1042-1054) Gürcistan'ı bütünüyle ele geçirmek isteyince tekrar bir anlaşmazlık çıkmıştır. Bölgede yaşanan bu vaziyet yavaş yavaş güçlenen Selçuklu Türklerinin işine yaramıştı.⁴⁹ Selçukluların keşif seferleri artık yerini ciddi anlamda savaşırlara bırakmıştı. Tuğrul Bey Selçuklu şehzadeleri olan İbrahim

---

vardır. Kilisenin bir kısmı ayakta ve ziyarete açıktır. Bkz. <http://edutime.ge/?p=1020> (Erişim Tarihi: 10/07/2023).

⁴² Günümüzde Artvin'in merkezine denk gelen bölgedir.

⁴³ Brosset, ss. 227-248.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", ss. 2340-2343.

⁴⁵ Brosset, ss. 246-247.

⁴⁶ Söz konusu bölgeler günümüzde Erzurum ve yakın çevresini lokalize etmektedir.

⁴⁷ Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s. 2344.

⁴⁸ Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Fikret Işıltan (çev.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, ss. 157-165.

⁴⁹ Lang, s. 99.

Yinal ve Kutalmış'ı Doğu Roma toprakları üzerine göndermiştir. Bu şehzadeler Pasinler'den geçerek Karin şehrine ulaşmışlar; ardından batıda Khaldia Themasına, kuzeyde İspir, Tao ve Arşarunik bölgelerine, güneyde ise Muş'a kadar gitmişlerdir. Basean'da müttefik Doğu Roma-Ermeni-Gürcü birliklerine karşı üstünlük kurarak Gürcü Liparit'i esir almış ve bu Türk kuvvetleri bölgeden ayrılmışlardır.⁵⁰

Bu karşılaşmadan sonra 1064'ün Haziran'ında IV. Bagrat'tan Çıldır ile Ahılkelek şehrini ve Gürcü Krallığının müttefikleri Doğu Roma'dan Ani şehri⁵¹ ile Kars'ı ele geçiren Sultan Alp Arslan, Tao Bölgesi'ne yaklaşmış IV. Bagrat'ı da idaresi altına almıştır.⁵² Kral IV. Bagrat itaat etmesine rağmen isyan etmiştir. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan, 1064 yılında Kral üzerine seferine çıkmış ve bunun sonucunda Klarceti, Şavşat, Oltu-Penek aralığı ile Yusufeli'ni fethetmiştir. Kendisinden kaçan Kral Bagrat'ı yeniden itaat ettirerek vergiye bağlamıştır.⁵³ Alp Arslan'ın (1063-1072) vefatından sonra Gürcü Kralı Giorgi, Doğu Roma'nın kışkırtmaları sonunda Çoruh ve çevresini ele geçirmeye çalışmıştır. Bunun üzerine Selçuklu Hükümdarı Sultan Melikşah (1072-1092) 1081 yılında Emir Ahmet idaresinde bölgeye bir askeri güç göndermiştir. Bu birlikler, Kral Giorgi'yi mağlup ederek Çoruh Vadisi'nde yeniden Türk hâkimiyetini tesis etmiştir. Bunun sonucunda söz konusu bölgenin büyük bir kısmı, Kars, Erzurum, Ardahan, Bayburt ve Çoruh Havzası'nı içine alan İmereti Ebul-Kasım'ın torunu olan Saltuk idaresindeki Saltukoğulları'na geçmişti.⁵⁴ Tao-Klarceti bölgesinde dönüm noktası olan hadiselerden birisi de II. Giorgi'nin (1072-1089) tahttan indirilip yerine kurucu lakaplı Ağmashenebeli/აღმაშენებელი IV. Davit'in (1089-1125) tahta geçmesidir.⁵⁵ Kral David döneminde, ondan önce kaybedilen bütün topraklar geri alınmış ve ayrıca yeni topraklarda ele geçirilmiştir. Öyle ki Gürcü Devleti bu evrede en geniş sınırlara ulaşmıştır. Bunu yaparken de en büyük kuvveti hiç şüphesiz Kıpçaklar olmuştur.⁵⁶

Kral Davit döneminde kritik siyasi gelişmelerin yanında önemli kültürel olaylar da olmuştur. Kral, 1106'da Gelati Manastırı'nı inşa ettirerek birçok Gürcü aydınını burada

⁵⁰ İbrahim Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, ss. 42-43.

⁵¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, San Matbaası, Ankara 1982, s. 28.

⁵² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, ss. 19-20.

⁵³ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, c.1, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, ss. 336-337.

⁵⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004, ss. 25-50; Kemal Taşçı, "Kitâb-ı Diyârbekriyye'ye Göre Çoruh Vadisinde Ak-Koyunlu Hâkimiyeti", *Karen*, 1/1, 2015, s. 156; Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 718.

⁵⁵ Gotcha Djaparidze, "Sakartvelos Sazğvari Taoşi XII. Saugunesa da XIII. Saugunis 60-İan Tselşi", *Tao-Klarjeti Saertaşoriso Konperentsia 2*, Helnaterta Erovnuli Tsentri Batumis Şota Rustavelis Sahelmtipo Universiteti, Tbilisi-Batumi, 2012, s. 85.

⁵⁶ Kral David Ağmashenebeli, Karadeniz'in kuzeyinden tedrici bir şekilde güneye inmekte olan Kıpçak reisi Atrak'ın güzelliğiyle ünlü kızıyla evlenmiş ve böylece Gürcüler ile Kıpçaklar arasında evlilik bağı vasıtasıyla yakın münasebetler kurulmuştur. 1118 yılında Kral David'in daveti üzerine yaklaşık 300.000'i aşan bir topluluk ile Gürcistan'a gelen Atrak, David'in hayali olan düzenli orduyu oluşturma adına ilk adımın atılmasına yol açmıştı. David ise son derece stratejik bir hamleyle bu ailelerden 40.000 kişilik bir ordu oluşturmuştur. 1125 yılında Kıpçak reisi Atrak tekrar kendi yurduna dönmüş ancak bütün Kıpçak unsurları Atrak'la beraber gitmemiştir. Kırzioğlu'nun ifadesine göre bunların bir kısmı Gürcistan'a bir kısmı da Kür Nehri ve Çoruh çevresine yerleştirilmişlerdir. Kral David'in meydana getirdiği bu kuvvetli ve etkin ordu ile Selçuklulara karşı üstünlük kurmuştur. Hatta Gürcü yazarlar Selçukluların bölgedeki varlıklarına son verdiği tespitini yapmışlardır. Bkz. Guili Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Nanuli Kaçarava (çev.), KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Trabzon 2013, ss. 136-137.

toplamıştır. Burada Gürcü kültür ve edebiyatına ek olarak bilim-felsefe alanında da çalışmalar yapılmıştır.⁵⁷

Gürcülerin en parlak dönemi olarak bilinen ve buna paralel olarak “Altın Çağ” olarak adlandırılan dönem, Kral David’dan sonra Kral⁵⁸ Tamara dönemidir (1184-1213).⁵⁹ Kral Tamara, 1204 yılında bazı eski toprakların yanında, Çoruh Bölgesi’nde tekrardan Gürcü akınları düzenleyerek kaybedilen toprakları geri kazanmıştır. Gürcülerin bu fetihleri (Ahlat, Erciş, Kars gibi) Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin’i oldukça rahatsız etmiştir. Anadolu Selçukluları karşılık olarak, Türkmenlerle anlaşmış ve büyük bir ordu meydana getirmişlerdir. Sultan, Tamara’ya Hıristiyanlıktan dönmesini ve kendisine tabi olmasını ifade eden bir mesaj göndermiştir. Oldukça hiddetlenen Tamara, hemen asker toplanmasını emretmiştir. İki ordu 1205 yılında Basiani’de/ՅՍԽՍԾԾԾ karşı karşıya gelmiş ve Gürcüler büyük bir galibiyet elde etmişlerdir. Bu zaferle birlikte Tamara, ülkesinin sınırlarını oldukça genişletmiştir.⁶⁰

Sonraki dönemlerde bölgede Harezmşahların (1097-1231) faaliyetleri görülmektedir. 1239’da Moğolların Güney Kafkasya’yı zapt etmeye yönelik akınları bölgedeki siyasi yapıyı derinden sarsmıştır. Özellikle Moğolların devamı olan İlhanlılar zamanında, tarihi Tao-Klarceti bölgesi farklı bir idari yapılanmanın altına girmiştir. Yine bu dönemde, muharebelerde faydası ve kahramanlığı bilinen Sargis Cakeli, İlhanlı Hükümdarı Abaka Han (1265-1282) lehine etkinliklerde bulunmuştu. Bu sebeple 1267’de kendisine tarihi Tao ve Klarceti⁶¹ iktâ edilerek, Ahıska idarecisi olarak görevlendirilmiştir. Böylece Ahıska’da İlhanlılara bağlı ve Bagratlılar hanedanlığından ayrı bir idari yönetim kurulmuştur. Atabegler idaresinin kurulmasıyla Artvin ve civarı Osmanlı Devleti’nin bölgeyi fethine kadar onların hâkimiyeti altında kalmıştır.⁶² Bölgeye yönelik Harezmşahların dışında Timur (1370-1507), Ak-Koyunlular (1378-1508) ve Kara-Koyunlu (1375-1468) Türkmenlerin faaliyetleri görülmektedir.

Gürcüler Arasında Hıristiyanlığın Yayılması ve Tao-Klarceti Bölgesi’nde Kilise/Manastırlar

Gürcüler gerek dil gerekse din bakımından, hiç şüphesiz tarihin en kadim milletleri arasında yer almaktadır. Onlar ilk ataları olan Kartlos’a atfen kendilerine Kartvel,

---

⁵⁷ Korkut, s. 72; Berdzenişvili ve Canaşia, s. 145.

⁵⁸ Gürcü tarih yazımında Tamara için Mepe yani Kral unvanı kullanılmaktadır. Biz de bu metinde Kral tabirini kullanmayı tercih ettik.

⁵⁹ Roin Metreveli, *The Golden Age: Georgia From the 11th. Century to the First Quarter of the 13th. Century*, Artanuji Publishers, Tbilisi, 2011, ss. 129-210.

⁶⁰ Mariam Lordkipanidze, *Georgia in the 11th-12th Centuries*, Tbilisi: Ganatleba Publishers, 1987, s. 424; Berdzenişvili ve Canaşia, s. 154.

⁶¹ Kaynaklarda Saatabago olarak geçen bu idarenin isminin Allen şöyle açıklamıştır; Samtzkhe = Sa (bölge öneki) + Mtzkhe = "Ahıska ülkesi." Sa-atabeg-o = sa + atabeg + o (bölgesel sonek) = "Atabeg'in ülkesi", Akhaltzikhe Atabegi tarafından 17. yüzyılın sonuna kadar yönetilen yer, Gürcü Krallığının ana federatif yapılarından birini oluşturmaktaydı. Ayrıca Gürcüler, tüm bölgeyi Samtzkhe veya Saatabago olarak adlandırıyorlardı. 18. yüzyılın başlarında ise Saatabago, Gürcü coğrafyacısı olan Prens Wakhusht’un Samtzkhe tanımlamasında Gürcüler, Ermenileri, Osmanlı Türkleri, Trabzon Rumları arasındaki siyasi araziye tam olarak açıklayan sınır bölgesi şeklinde geçmektedir. Bkz. W.E.D. Allen, s. 137.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Kırzioğlu, “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükümeti-I (1268-1578)”, *Bizim Ahıska Dergisi*, 4/10, Ankara: 2008, ss. 12-17; Kırzioğlu, “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükümeti – II (1268-1578)”, *Bizim Ahıska Dergisi*, 11-12, Ankara: 2008, ss. 44-48.

ülkelerine Sa-Kartvelo, dillerine de Kartuli Ena demişlerdir.⁶³ Gürcü adı ise Farsça kökenli olup genellikle Türkler tarafından kullanılmaktadır.⁶⁴ Gürcistan coğrafyasında ilk yerleşim yeri olarak kabul ettikleri bölgeyi ise Kartli olarak adlandırmışlardır.⁶⁵

Gürcülerin Hıristiyanlık dinini benimsemesine yönelik bilgileri Gürcü kroniği olan Kartlis Tshovreba'dan öğrenmekteyiz. Hıristiyanlık Kolhis'te M.S. 1. Yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamıştır.⁶⁶ Gürcü Kralı Mirian (265-342) zamanında 317 tarihinde Hıristiyanlık devlet kademesinde resmi din olarak kabul edilmiştir.⁶⁷ Sami Kılıç, Kral Mirian'ın Hıristiyanlığı siyasi nedenlerle kabul ettiğini belirtir;

“Mirian, kendi feodal rejiminin devamı ve ülkesinin bağımsızlığının garantisini Hıristiyan olmaktan görüyordu. Zira bu dönemde geleneksel Gürcü inancının örgütü konumunda olan Kurumiler ile arasında anlaşmazlık bulunmaktaydı. Hıristiyanlığı kabul etmekle yeni yandaşlar kazanacak ve çok geniş mal varlığına sahip olan Kurumileri ortadan kaldıracaktı. Kurumilerden elde edeceği serveti de gittikçe güç kaybeden soylu ailelere dağıtacaktı. Mirian'ın bunları yapabilmek için Hıristiyanlığa girmesi gerekiyordu. Diğer taraftan Persler, doğudan ülkeyi tehdit etmekte idi. Kral Mirian, ülkesini Pers saldırılarından korumak için Hıristiyan Romalıların desteğine ihtiyacı vardı. Bu desteği de ancak onların dinini kabul etmekte görüyordu.”⁶⁸

Kral Aderk'in saltanatı zamanında, Hz. İsa'nın on iki Havarisinden olan Andreas ve Simeon, Abhazya ve Egrisi'ye geldiler. Bunlar bölgede Hıristiyanlığın yayılmasında öncü rol üstlenmişlerdir. Andreas, Megrelya'da dini yayma görevini yerini getirdikten sonra aynı amaç için Klarjeti'ye gitmiştir.⁶⁹ Bu iki Havariden sonra Hıristiyanlığın Gürcistan'da tam olarak benimsenmesi Kapodokyalı Azize Nino⁷⁰ aracılığıyla gerçekleşmiştir.⁷¹ Azize Nino, Mtskheta bölgesinde altı yıl kalmış ve dini yayma çalışmalarına buradan başlamıştır.

Roma İmparatoru tarafından gönderilen din adamları aracılığıyla Kral ve halk vaftiz edilmiştir. Yapılan kilisenin ilk dini lideri Psikopos İoane'dir. Daha sonra ise bahsi geçen Nino, İberia'nın dağlık bölgesi dâhil çoğu yerde Hıristiyanlık dinini yayma faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu toplu vaftizin tarihi bilinmese de 326 ve 337 tarihleri zikredilmektedir.⁷² Azize Nino'nun Gürcistan'da Hıristiyanlığı yaymaya yönelik faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan birçok rivayet ise Gürcü kroniğinde anlatılmıştır.⁷³ Hıristiyanlığın Gürcistan'da tanınması ve benimsenmesi hadisesi uzun bir süreç almıştır.

⁶³ Ronald Grigor Suny, *The Making Of The Georgian Nation*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988, s. 3.

⁶⁴ Ahmet Özkan Melaşvili, *Gürcistan Kültür-Edebiyat-Tarih-Folklor*, Aksiseda Matbaası, İstanbul 1969, s. 67.

⁶⁵ Thomson, s. 9.

⁶⁶ Sami Kılıç, “Gürcülerin Dinî Tarihçesi”, *Dinî Araştırmalar*, c. 8, s. 22, 2005, s. 68.

⁶⁷ *The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, Ed: Roin Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 56.

⁶⁸ Kılıç, s. 69.

⁶⁹ *The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba*, s. 31.

⁷⁰ Nino'nun babası Roma'da komutan Zavilon, annesi Kudüs Patriğinin kız kardeşi Sosana'dır. *The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba*, s. 46.

⁷¹ Azize Nino ve onun Gürcistan'daki faaliyetleri için bkz. Nino Anchabadze, Gürcü Kilisesi ve Nüfûzu, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, ss. 15-17.

⁷² İvane Cavahasvili, *Kartlis Eris İstoria*, c. 1, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tiflis 1979, s. 210.

⁷³ *The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba*, ss. 45-67.

Özellikle bazı çevrelerde eski dinin ve onun adetlerini sürdürme isteği Hıristiyan misyonerleri bazı tedbirler almaya itmiştir.

Doğu Roma'nın VII. yüzyılda Güney Kafkasya'ya yönelik siyasi bir üstünlüğü vardı. Bu gücü kullanan İmparatorluk, Gürcistan'da Monofizitleri⁷⁴ acımadan öldürmüş ve bölgede Ortodoks Hıristiyanlığın baskın olmasını sağlamıştır. Kiliselerin ayrımından sonra Doğu Gürcülerinin çoğu Ortodoks kilisesine bağlanırken, Batı Gürcistan halkı Katolik Hıristiyanlığı tercih etmiştir. Ancak Moğol istilası ve İstanbul'un fethi gibi hadiseler neticesinde Katolik propagandası, Ortodoks inanç karşısında zayıf kalmıştır.⁷⁵

Kilise ve Manastır Faaliyetleri

Gürcü sanatı ve mimarisi⁷⁶ çok eskilere dayanan bir geçmişe sahiptir. Özellikle mimari eserler Orta Çağ boyunca dinsel anlayış temeli üzerine inşa edilmiştir. Günümüze kadar gelen manastır, kilise ve şapeller Gürcülerin kadim ve Anadolu coğrafyasını içine alan bir mimarlık geleneğinin olduğunu bizlere göstermektedir.⁷⁷ Tao-Klarceti bölgesinde Gürcülere ait anıtsal örnekler farklı açılardan değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Özellikle Türk bakış açısıyla son dönemde yapılan çalışmalar Gürcü sanatını anlamamız açısından son derece önemlidir.

Kral Vakhtang Gorgasali döneminde (449-502) bölgedeki ilk manastırlar yapılmaya başlanmıştır. Kral, Opiza manastırının inşa emrini vermiştir. Öncesinde ise V. yüzyılın ortalarında Tane (Ateni) Manastırı zaten inşa edilmişti. Buralar da ve diğer önemli merkezlerde din görevlileri çokça bulunmaktaydı.⁷⁸

Güney Kafkasya'da İslâmiyet'in hızla yayılmasına karşılık olarak Hıristiyanlığı güçlendirmek amacıyla pek çok manastır inşa edilmiştir. Kartli'den Tao-Klarceti'ye gelen Rahip Grigol Handzta'nın (759-861) faaliyetleri bölgedeki dini hayatın canlanmasına aracı olmuştur. Bölgeye gelen I. Aşot'un destekleri sayesinde Handzta önderliğindeki inşa hareketi giderek atmıştır. Fahriye Bayram'ın yapmış olduğu çalışma çerçevesinde Grigol Handzta'nın güzergâhı Şatberdi, Cmerki, Berta, Daba, Opiza, Handzta, Midznazori, Tskarostavi ve Baretelta isimli 9 manastırdan oluşmaktadır.

---

⁷⁴ IV. Yüzyılın sonlarında Hıristiyan kilisede iki birbirine karşıt din ortaya çıkmıştır. Monofizitlik ile Diofizitlik Monofizitler İsa'da sadece tek bir tanrısal tabiatı görmekteydi (Monofizitlik-tektabiatlık). Diofizitlere göre İsa'da hem insan hem de tanrısal özellikler bulunmaktaydı (Diofizitlik-ikitabiayatlık). Monofizitlik din anlayışı olarak 449 tarihli Efes Konsili'nde oluşmuştur fakat sonraki Kalkedon şehrindeki 451 tarihli dünya kilise konsilinde Monofizitlik reddedilip onun taraftarları pagan olarak ilan edilmiştir. Buna rağmen Monofizit hareketi Doğu Roma'nın doğu eyaletlerinde Mısır, Ermenistan Suriye'nin bir kısmı ile Filistin'de güçlü pozisyonu sahipti. Anchabadze, s. 29.

⁷⁵ Kılıç, s.71: Berdzenişvili ve Canaşia, ss. 111-112.

⁷⁶ Sanat tarihi çalışmaları çerçevesinde düşünülen el yazmaları, mimari kalıntılar ve petroglifler Gürcü kültürü için Orta Çağ dönemini 3 devre ayrılması sonucunu doğurmuştur. İlk dönem "Erken Orta Çağ" ya da "Erken Hıristiyanlık Dönemi" olarak adlandırılır ve 4. yüzyılın ilk yarısında Hristiyanlığın devlet dini kabul edilmesi ile başlar ve 7. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık 3 yüzyıl sürer. İkinci dönem, yedinci yüzyılın ikinci yarısından onuncu yüzyıl sonlarına kadar geçen 3 yüzyılı aşkın bir süreyi kapsar ve "Beylikler Dönemi" olarak isimlendirilir. Orta Çağ'ın son dönemi ise İstanbul'un Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmasına kadar geçen yaklaşık 450 yılı içerir ve "Birleşik Krallık Dönemi" olarak nitelendirilir. Mine Kadiroğlu ve Bülent İşler, *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Bilgin Kültür Sanat, Ankara 2010, ss. 2-3.

⁷⁷ Kadiroğlu- İşler, s. 15.

⁷⁸ Giuli Alasania, "Twenty Centuries of Christianity in Georgia", *International Refereed Multi-diciplinary Scientific Journal*, 1, 2006, s. 123.

Bunlara ek olarak eserlerde, Parehi, Gunaltis Vani ve Mere manastırları da incelenmiştir. Bu eserler Gürcü mimarisinin geçiş dönemini oluşturmaktadır.⁷⁹

Çalışmamızın içeriği gereği Tao-Klarceti bölgesindeki dini yapılardan ayrıntılı olarak bahsetmeyeceğiz⁸⁰, ancak isimlerini belirtmekte fayda vardır;⁸¹

Artvin'deki eserler;

1. Alabalık (Tskarostavi) Manastırı,
2. Bağcılar (Opiza) Manastırı Kilisesi
3. Bağcılar (Opiza) Manastırı Çan Kulesi
4. Hamamlı (Dolişhan) Manastırı Kilisesi
5. Pırnallı (Porta) Handzta Manastırı Kilisesi
6. Merkez Pırnallı (Porta) Handzta Çeşme Şapeli
7. Merkez Pırnallı (Porta) Handzta Çan Kulesi
8. Merkez Seyitler (Sveti) Kilisesi
9. Ardanuç Adakale Kilisesi
10. Ardanuç Bulanık (Lengethev) Yeni Rabat Kilisesi
11. Ardanuç İncilli (Anç) Kilisesi
12. Borçka İbrikli (Ebrika) Kilisesi
13. Şavşat Cevizli (Tbeti) Katedrali
14. Şavşat Kirazlı (Balvana) Manastırı Kilisesi
15. Şavşat Köprülü (Okrobaget/Rabat) Kilisesi
16. Şavşat Küplüce (Sinkot) Kilisesi
17. Şavşat Meşeli (Dabasurul) Sinebon Şapeli
18. Şavşat Söğütlü (Satlel) Kilisesi
19. Yusufeli Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi
20. Yusufeli Dört Kilise Manastırı Kilisesi
21. Yusufeli Dört Kilise Manastırı Şapeli
22. Yusufeli Dört Kilise (Arsenian)
23. Yusufeli Hamzat (Akhalta)
24. Yusufeli İşhan Katedrali
25. Yusufeli İşhan Meryem Ana Şapeli
26. Yusufeli Tekkale Şapeli

Ardahan'daki eserler;

1. Merkez Alagöz Şapeli
2. Merkez Ardahan (Artaani) Kilisesi
3. Merkez Kotanlı (Sikerep) Kilisesi
4. Çıldır Akçakale Kilisesi
5. Çıldır Akdarı (Çamorda) Sansop Kilisesi
6. Çıldır Akkiraz (Zerebük/Zegani) Kilisesi

⁷⁹ Bayram, s. 9.

⁸⁰ İsimlerini zikredeceğimiz yapıların ayrıntılı listesi için bkz. Turgay Yazar, "Tao-Klarceti Mimarlığında Taş Bezeme", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2018, ss. 306-308.

⁸¹ İfade edilen dini yapılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. V. İ. Silogava-K. A. Şengelia, *Tao-Klarceti*, Kafkasya Üniversitesi Yayın Kurulu, Tiflis 2006, ss.16-102; Yazar, ss. 303-397; Osman Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, ss.15-101; Fevzi Çelebi, *Başlangıçtan Günümüze Gürcü Sanatının Ana Hatları*, Gece Akademi, Ankara 2019; Korkut, ss. 85-195; Bayram, ss. 23-89; Kadiroğlu- İşler, ss. 15-195.

7. Çıldır Baltalı (Tatalet) Kilisesi
8. Çıldır Gölbelen (Urta) Kilisesi
9. Çıldır Kayabeyi (Yerli ayı) Şapeli
10. Çıldır Kurtkale Şapeli
11. Çıldır Öncül (Tskarostavi) Katedrali
12. Çıldır Öncül (Tskarostavi) Şapeli
13. Çıldır Övündü (Vaşlobi) Manastırı
14. Çıldır Şeytan Kale Şapeli
15. Hanak Börk Şapeli
16. Hanak Dilekdere (Hoşiret) Şapeli
17. Posof Âşık Zülali (Suskap) Şapeli
18. Posof Çakırkoç (Mere) Kilisesi
19. Posof Kumlukoz (Gume) Köyü Şapeli
20. Posof ambeli (Sagre) Şapeli
21. Posof Yurtbekler (Cak) Kalesi Kilisesi

Erzurum'daki eserler;

1. Oltu Elmadüzü (Kineposi) Manastırı Kilisesi
2. Oltu Kale Kilisesi
3. Olur Keçili (Niyakom) Manastırı
4. Olur ataksu (Taoskari) I Nolu Kilise
5. Şenkaya Boboskiri Kilisesi
6. Şenkaya Evbakan (Sogmun) Kaya Kilisesi I
7. Şenkaya Evbakan Kaya Kilisesi II
8. Şenkaya Kiaglis Altı Kilisesi
9. Şenkaya Liksör Vadisi (Teketaş) Manastırı Şapeli
10. Şenkaya Örtülüvank Kilisesi ve Şapeli
11. Şenkaya Penek (Bana) Katedrali
12. Şenkaya Teketaş (Katiris/Sera) Kop Şapeli
13. Şenkaya Yanıkkaval (Kamhis) Kilisesi
14. Tortum Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi
15. Tortum Bağbaşı (Hahuli) Manastırı I Nolu Şapel
16. Tortum Bağbaşı (Hahuli) Manastırı II Nolu Şapel
17. Tortum Bağbaşı (Hahuli) Taş Mescit Şapeli
18. Tortum Bağbaşı (Hahuli) Yorderağın Mah. Şapeli
19. Tortum Bağbaşı (Hahuli) Menderes Mah. Şapeli
20. Tortum Şenyurt Cihanlı (Meksoçr/Mernis) Şapeli
21. Tortum Tortum Kale Şapeli Tortum Vişmeli (Ekeki/Ekik) Kilisesi
22. Uzundere amlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi
23. Uzundere amlıyamaç (Öşk) Kilisesi Yemekhanesi
24. Uzundere amlıyamaç (Öşk) Manastırı I Nolu Şapel
25. Uzundere Altınçanak (İsi) Kilisesi

Kars'taki eserler;

1. Arpaçay Doğruyol (Cala) Kilisesi
2. Arpaçay Gülyüzü (Pekreşeni) Kilisesi

El Yazmaları Kataloğu

Gürcü tarihi için büyük öneme haiz olan kilisenin tarihi kaynakları iki bölüme ayrılmaktadır. Birincisi Narati diye bilinen anlatı kaynaklarıdır. İkinci ise belgesel dokümanlardır. Anlatı kaynaklarının önemli bir bölümü Gürcü kilisesi tarafından aziz olarak nitelendirilen kişilerin yaşamını anlatan Hagiografyalardan meydana gelmektedir.⁸² Tao-Klarceti bölgesinde tespiti yapılan el yazmaları içinde Synaxarion ve Euchologion isimli kaynak türleri vardır. Synaxarion, Doğu Ortodoks Kilisesi'nin dini hizmetlerinde bulunan ve idarecilikte bulunan bir aziz veya ibadetin açıklanmasının kısa anlatımı şeklinde tanımlanabilir. Bu tür anlatıları içeren bir kitapta, yüzyıllar boyunca farklı dini tanımları olan derlemeler, dersler ve sözcüklerle ilgili terimler bulunabilir. Ortodoks Kilisesi'nde Synaxarion, halk ibadetinde okumak ve inananların kişisel dua hayatını beslemek amacıyla “Azizlerin Yaşamları”nın kısaltılmış bir koleksiyonudur. Euchologion ise Doğu Ortodoks ve Doğu Roma Katolik kiliselerinin baş-bilimci kitaplarından biridir şeklinde ifade edilmiştir. Bunun dışında Mravaltavi, tipografinin temel örneğini oluşturur ve tarihsel-filolojik önemli bir koleksiyon türüdür.⁸³

Çalışmamızda geçen kataloglar hakkında bilgileri Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts/ კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი⁸⁴ adlı el yazmaları merkezinin kataloglarından ve Tiflis'te basılan Tao-Klarjeti isimli bir kitaptan⁸⁵ faydalanılma yoluna gidilmiştir. Tespit ettiğimiz el yazmaları şöyledir;

1. შატბერდის კრებული 973-976 წ.წ. / Shatberdi Koleksiyonu/ Shatberdi Collection 973-976.⁸⁶ Şatberdi Manastırı'nın yapılışına Kuropalates Bagrat döneminde (826-876) başlanmış olup, Grigol Handzta'nın gezisinden kısa bir süre önce bitirildiği düşünölmektedir. Manastırın inşasına büyük olasılıkla 826 yılından sonra başlanmışır.⁸⁷

⁸² Anchabadze, ss. 1-3.

⁸³ <http://manuscript.ge/istoria/> (Erişim Tarihi: 10/7/2023).

⁸⁴ 30 Haziran 1958 tarihinde Gürcistan bilim ve kültürüyle alakalı, Gürcistan Bilimler Akademisi Başkanlığı kararnameyi uyarınca, Gürcistan Devlet Müzesi El Yazması Anabilim Dalı temelinde bir bilimsel enstitü kurulmuştur. Enstitü, 1962'den 2006'ya kadar, Akademisyen Korneli Kekelidze adını taşımıştır. 1958-1966 arasında, merkez kurucusu- Iliia Abuladze tarafından yönetilmiştir. 1966-1988 yılları arasında yönetici Akademisyen Elene Metreveli idi, ondan sonra Akademisyen Zaza Akeksidze devraldı, sonra Buba Kudava'ya geldi ve 2015'ten itibaren merkezin yöneticisi Zaza Abashidz'dir. 2006 yılında, Ulusal El Yazmaları Merkezi, Gürcistan Ulusal Bilimler Akademisi'nden ayrıldı ve bugün Gürcistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na bağlıdır. Merkezin iki ana görevi vardır bunlar; el yazmalarını korumak ve kayıt altına almaktır. Ayrıca, materyali popülerlik ve eğitim amaçlı kullanmak oldukça önemlidir. Öncelikle, sadece Gürcü toplumunun değil aynı zamanda yabancı ölkelerin de ilgisini çekmiştir. Merkezin altı bilimsel bölümü vardır; Metin dilbilimi, Ermeni el yazmaları, Kaynak eleştirisi ve Diplomatika, Bilimsel kaynakça, terminoloji ve referans literatürü, Arşiv çalışmaları ve elektronik arşivler, Sanat çalışmalarıdır. Merkez için en önemli görevlerden birisi bilimsel araştırmadır. Bu nedenle, bilimsel araştırma sonuçlarını yayınlamak çok önemlidir. Merkez çalışanları tarafından yüzlerce kitap, tanımlayıcı nitelikte eserler, kataloglar, albümler, bilimsel monografiler ve broşürler yayınlanmıştır. Ayrıca uluslararası ilişkileri derinleştirmekte kurumun asli amaçlarından. Bilimsel iş birliğini ilerletmek, gelecek vaat eden projeler oluşturmak, yaz okulları düzenlemek, toplumu merkezlerin çalışmaları ve gelecek planları hakkında bilgilendirmekte amaçları arasında sıralanabilir. Bkz. <http://manuscript.ge/istoria/> (Erişim Tarihi: 11/7/2023).

⁸⁵ Nestan Bagauri, Zurab Batiashvili vd. *Tao-Klarjeti-Catalogue of Historical and Cultural Monuments*, ტაო კლარჯეთი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლები: კატალოგი Tbilisi: Artanuji Publisher, 2017.

⁸⁶ İoane Berai, Kartuli Sabcota Entsiklopedia, c. 5, Tbilisi 1980, s. 189.

⁸⁷ *Languages and Cultures of Eastern Christianity: Georgian*, ed. Stephen H. Rapp-Paul Crego, Routledge, USA 2012, s. 273.

Bu Manastır, Artvin ilinin Merkez ilçesine bağlı Zeytinlik Bucağı'ndadır. Yapıdan günümüze kilise, şapel ve yapı kalıntıları kalmıştır.⁸⁸ Söz konusu koleksiyon, Gürcistan Ulusal El Yazmaları Merkezi'ndedir. Yazı türü asomtavruli olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 28*2 cm. boyutundadır. Yazarları İovane Bera ve Mikael Daviti, ilk korunduğu yer ise Şatberdi Manastırı'dır.⁸⁹ Koleksiyonda Gürcü yazı türünün içeriği, eğitimi gibi hususlara değinilir. Aynı zaman eserin oluştuğu dönem, Doğu Roma'nın Güney Kafkasya'daki statüsünün güçlendiği zamana denk gelmesi bakımından önemlidir.⁹⁰

Şatberdi Manastırı'nda Adışi, Jrili ve Parhal İncilleri kopya edilmiştir. Bu durumda manastır özelinde bölgenin önemli bir kültür merkezi olduğunu göstermektedir. XI. ve XIII. yüzyıllarda manastırda kopyalanan ya da yazılan el yazmalarının içeriklerinden hareketle söz konusu bölge XIV. yüzyıla kadar aktif olarak dini bir merkez hüviyetinde kullanıldığı bilinir.⁹¹

2. ასკეტურ ჰომილიტიკური გრებული “სამოთხე” 977 წ. /Collection of Ascetic and Hagiographical Texts “Samotkhe”. Söz konusu el yazması Athos Dağı, İveron Manastırı'nda bulunmaktadır. Asomtavruli yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 34.7*28 cm. boyutundadır. Yazarı Stepane Deganozi. Oşki Manastırı'nda yazıya geçirilmiştir.⁹² Temelde, Oşki Kilisesi'ndeki en büyük Rahip Baba olmakla birlikte Büyük Basil yazısı ve diğer ilahi eserlerle birleştirilmiştir. Burada 21 ahlak (temel etik kurallar) kuralları bulunmakta olup, Basil'in eserleri dışında, diğer 6 yazarın şiirlerinde oluşmaktadır.

En erken Gürcü hikâye metni olarak görülür. Bu metin üzerinden iddia edilen şey, Moschus adının hem "yeni doğan" hem de "Ahıska" anlamına gelebileceğine dair önemli deliller olduğu üzerinedir.⁹³

3. მიქაელ მოდრეგის იადგარი 978-988 წ.წ./ Iadgar of Mikael Modrekili. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 37.5*29.5 cm. boyutundadır. Nüshanın üzeri moxatuli (მოხატული)⁹⁴ desenli ve boyanmıştır. Yazarları Mikael Modregili, Eptvime'dir. Yeniden yazıldığı yer ise Şatberdi Manastırı'dır.

Bu el yazması kompozisyon olarak benzersizdir. X. yüzyılın Gürcü matbuat anlayışının sanatsal dekorasyonu açısından mükemmel bir örnektir. Koleksiyon 978-988'de Şatberdi Manastırı'nda hazırlandı. Daha çok sayfa şeklinde hazırlanmasına rağmen günümüze bir kısmı ulaşabilmiştir. Yazının en büyük bölümü, zarif hat sanatı ve büyüleyici bir sanatsal zevkle oluşturulmuştur. Mikael Modrekili Gürcü putperest dinine ait tüm yıl boyunca söylenen ilahileri derlemiş ayrıca Rahiplere, bazı ilahilere ve dini bilgilere ait veriler de vardır. Koleksiyon ayrıca eğitim konusuyla ilgili bir ders kitabı

⁸⁸ Bayram, s. 89.

⁸⁹ Bagauri, Batiashvili vd. s. 412.

⁹⁰ <http://geomanuscript.ge/?page=shereuli-krebulebi> (Erişim Tarihi: 11/7/2023).

⁹¹ Kadiroğlu- İşler, s. 68.

⁹² Bagauri, Batiashvili vd. s. 414.

⁹³ <http://ka.georgica.ac.ge/isi>. (Erişim Tarihi: 11/7/2023).

⁹⁴ Bu kavram çizilmiş, boyalı, resimli anlamlarına gelmektedir.

niteliğindedir. Yani Tao-Klarceti halkına dinin düsturunu öğretmek amacıyla hazırlanmıştır.⁹⁵

4. კლარჯული/k'larjuli, X. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 25.5*19.5 cm. boyutundadır. Kroniği yazdıran kişi İlarion İşneli; yazarı ise İoane Germne'dir. Korunduğu yer de İşhani'dir. Ayrıca İlarion İşneli tarafından bir İncil de hazırlanmıştır.⁹⁶ Buna ek olarak 973 tarihli, günümüzde Devlet Sanat Müzesinde tutulan damgalı, kaplamalı gümüş bir haç da mevcuttur.

5. კლარჯული მრავალთავი/k'larjuli mravaltavi, X. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 44*32 cm. boyutundadır. Korunduğu yer კავკასიძეების ციხის ეკლესია/ Kafkas Kalesi Kilisesi'dir. Ulusal el yazmaları merkezine geçmeden önce Parhal'da bulunmaktaydı. Bu nüshada Tao'da sülale adı "Kafkasyalılar" olan bir feodal aileden bahsedilmiştir. Daha doğrusu o sülalenin temsilcileri hakkında bilgiler mevcuttur. El yazması çok net okunaklı değil ancak bilimsel ölçütler neticesinde adına ve içeriğine ulaşılmıştır. Nüshayla ilgili kitap formatında çalışma vardır.⁹⁷ Kitap sadece Gürcülerin dikkatini değil aynı zamanda Avrupalı oryantalistlerin de dikkatini çekmiştir.

6. საწელიწდო საწინასწარმეტყველო /დავით IV აღმაშენებელი/sats'elits'do sats'inasts'armet'q'velo /davit IV aghmashenebeli, Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 24.6*17 cm. boyutundadır. Yazdıran kişi, Egnati, yazan kişi Mose Hantsteli'dir. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Shatberdi Manastırı'dır. Bu el yazması Gürcü Kral David Agmashenebeli ve onun döneminden bahsetmektedir. Nüshada Birleşik Gürcistan Kralı'nın (David Agmashenebeli), 1089-1125 yıllarında hüküm sürdüğü ve soyadının canlandırılan, kuran anlamına geldiği ifade edilir. Kral გელათის მონასტერი (Gelati Manastırı'nı) inşa ettirdi. David ayrıca bilime çok önem verdi. Bu kapsamda იოანე პეტრიჭი და არსენ ივლითელი (Ioane Petritsi ve Arsen Ikaltoeli) isimli kişileri felsefe üzerine bir okul açmak için Gürcistan'a davet etti. Ioane Petritsi, Gürcü felsefi düşüncesinin gelişiminde önemli bir rol oynadı. Diğer bazı önemli hukuk kitaplarını tercüme ederek dini reformun temelini attı. Kral David, ayrıca yurtdışındaki Gürcü manastırlarına da yardım etti, bu kapsamda Athos manastırına önemli yardımlar sağladı. Hükümdarlığının başında, Giorgi II ile birlikte Gürcü el yazmaları oluşturmaya özen gösterdi. Bahsi geçen el yazması David dönemine denk gelmesi bakımından önemlidir.⁹⁸ ჯრუჭის II სახარება და გელათის სახარება (Cruch'is II sakhareba ve Gelatis sakhareba-Gelati İncili ve II. Cruçi İncili); bu iki el yazması zengin bir şekilde dekore edilmiştir ve özel olarak hazırlanmıştır.

Söz konusu el yazması, David Agmashenebeli döneminde Tao-Klarceti'yle ilgili bilgi veren önemli bir dokümandır. Bilindiği gibi bu dönemde Selçuklular, Tao-

⁹⁵ Bu el yazmasının içeriği için bkz. *kartul khelnats'erta aghts'eriloba, q'opili kartvelta shoris ts'era-k'itkhvis gamavrtselebeli sazogadoebis* (S) k'olektsiisa, t'. 1, Tbilisi 1959: Mikael Modrek'ili: *mikael modrek'ilis himnebi*, X s. / red. sh. amiranashvili, tbilisi, ts'igni 1 : mikael modrek'ilis himnebi. [analizi] / gvakharia vazha - : sabch'. Sakartvelo, 1978.

⁹⁶ <http://taoklarjeti.com/index.php/taoklarjeti/taos-dzeglebi/ishkhani> (Erişim Tarihi:11/7/2023).

⁹⁷ *k'larjuli mravaltavi*, momzadeb: atamila mgaloblishvili, Tbilisi 1991.

⁹⁸ <http://geomanuscript.ge/?page=qartuli-xelnaweri-wignis-mesveurebi> (Erişim Tarihi:11/7/2023).

Klarceti'de hâlen yayla ve kışla faaliyetlerini sürdürmekteydi. David tüm çabalarına rağmen Türkleri bölgeden atmaya çalışsa da bir süre daha Türkler bu bölgede aktif faaliyetlerini sürdürecektir. Bu el yazması da David zamanında Tao-Klarceti'de etkinlik gösteren milletlerden bahsetmesinden kaynaklı Türk tarihi açısından kıymetli bir konumdadır.

7. პრაკლიტონი/p'arak'lit'oni, 1093 yılı. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 33.5*25 cm. boyutundadır. Nüshanın yazarı Adarnase Arvant'tır. Yazıldığı dönemde korunduğu ve kopyasının olduğu yer ise Opiza Manastırı'dır.⁹⁹

8. კრებული/k'rebuli, XI. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 21.5*16 cm. boyutundadır. Korunduğu yer Tao'dur. O dönemde Tao bölgesinde korunaklı bir şekilde muhafaza edilmiştir. El yazmasına göre bölgede Kafkaslılar ve Panaskertliler olarak bilinen feodal ailelere ait bilgiler, aile temsilcilerinin evleri hakkında bilgiler vardır.

Söz konusu bu el yazması 1000'li yıllarda Erzurum'un kuzeyinde uzun süredir yerleşik olarak yaşayan soylu ailelerin tarihini ifade etmektedir. Selçukluların akınlarda bulunduğu dönemde, bu soylu feodal aileler onlara karşı ciddi bir direniş örneği sergilemiştir. Gürcü yazarlara göre bu direnişler el yazmalarına da yansımıştır.¹⁰⁰

9. სვინაქსარი/ svinaksari, XI. yüzyıl (Synaxarion). Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 18*26 cm. boyutundadır. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Tao'dur. Yazıtlarda geçen soyadlarına göre el yazmasının, Tao bölgesinde muhafaza edildiği anlaşılmıştır.

Svinaksari isimli el yazmasında XI. yüzyılda Tao'da yaşayan aileler kaydetmektedir. Bu ailelerin ayrıca sülale isimleri de yazılmıştır. Yukarı ifade edildiği gibi bu ailelerin birçoğu Selçuklulara karşı Gürcü ordusuna önemli ölçüde destek vermişti. Bu el yazmasında da Gürcü ordusuna destek veren bazı aileleri öğrenmek mümkündür.¹⁰¹

10. იონე სინელი კლემასი/İoane Sineli Klemaksi, XI. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde ve 21.4*14 cm. boyutundadır. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Tao Klarceti'dir. Kayıtlarda belirtile göre el yazması Tao-Klarceti bölgesinde yeniden yazılmıştır. El yazmasında ismin geçen Eristavi'nin Sumbat oğlu Gurgen olduğu tespit edilmiştir.¹⁰²

⁹⁹ Bu manastırın tarihini aydınlatabilecek 3 el yazması ve birkaç adet yazıt mevcuttur. Bu yazmalardan Wahtang Gorgasali'nin Hayatı adlı nüshada, Kral'ın Doğu Romalılara karşı yaptığı savaştan dönüştü Klarceti'yi uğradığı ve onun isteği üzerine sütkardeşine bölgede 5 manastır yaptırdığı, Opiza'da onlardan bir tanesi olduğu ifade edilmiştir. Opiza Manastırı 5. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir. 10. yüzyılda önemli bir akademi merkezi hâline dönüşmüştür. Bu yapı günümüzde Artvin, Merkez İlçesi Ortaköy Bucağındadır. Kilise, keşiş hücreleri, el yazması odası, yemekhane, çan kulesi gibi yapı kalıntıları bugüne değin kalmıştır. Bayram, s. 25: [http://geomanuscript.ge/?page=saqartvelo_\(Erişim_Tarihi:11/7/2023\)](http://geomanuscript.ge/?page=saqartvelo_(Erişim_Tarihi:11/7/2023)).

¹⁰⁰ Bagauri, Batiashvili vd. s. 424.

¹⁰¹ Bagauri, Batiashvili vd. ss. 415-421.

¹⁰² Bagauri, Batiashvili vd. s. 425.

Aziz Ioane Sineli, Hıristiyan dünyasında en büyük otoritedir ve კლემასი, ანუ კობე (Klemaksi, Anu K'ibe) adlı kitabın yazarıdır. Kitap iki bölümden oluşmaktadır.¹⁰³ Lider yöneticiler için yol, yöntem ve öğretici kitap niteliğindedir. Bu öğretiler, Kutsal Baba'nın ve onun çağdaş aktörlerinin kişisel deneyimlerine dayanır. Kitap o kadar önemlidir ki, keşişlerin ikinci müjdesi olarak adlandırılır ve milenyumdaki mükemmeliyete ulaşmak ve Tanrı'yla birlikte olmak isteyenler için en büyük kitaplardan biri olarak kabul edilir.¹⁰⁴

İoane Sineli Klemaksi adlı el yazmasında Toa-Klarceti'de Eristavi unvanıyla bir anlamda hüküm süren Gurgen'den bahsedilmektedir. Gurgen'in idarecilik yaptığı dönemler 994-1008 yılları arasındadır. Tao-Klarceti'de Krallar Kralı unvanıyla tahta geçmiştir. Bagratlı sülalesinin güçlenmesini istemeyen Doğu Roma İmparatoru Basileos, David Kuropalat'ın öldüğünü öğrenince önceden yapılan bir anlaşma nedeniyle Tao'yu ele geçirmek için bölgeye gelmiştir. Bunda ilk zamanda başarılı olan İmparator Basileos, Kral Gurgen ve oğlu III. Bagrat ile uzun sürecek olan mücadelelere girişmiştir. Söz konusu el yazmasından da Doğu Roma ile Gürcüler arasında yaşanan bu amansız mücadele hakkında bilgi edinilebilmekte ayrıca Türk akınları öncesinde bölgenin siyasi ve idari durumunu öğrenmek mümkün olabilmektedir.

11. მეტაფრასი/met'aprası, XI.-XII. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde ve 45*32 cm. boyutundadır. Yazan kişi Arsen Igaltoeli'dir. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Alis Manastırı. Metaphrase/მეტაფრასი, genelde holografik tür (renklendirilmiş anlamında), gözden geçirilmiş ve yayılmış olan dini edebi eserler topluluğudur.¹⁰⁵

Söz konusu el yazmasının muhafaza edildiği Alis Kilise-Manastır, Cakeli ailesinin tarihi açısından çok önemli bir yerdir. Burada korunan dokümanlar şüphesiz Soylu Cakeli ailesi hakkında bilgiler vermektedir. Saatabago Beyliğini kuran Cakeli sülalesinin kökenleri hususunda 1053 yılına tarihlenen Alis Kilisesi'nde yer alan kitabe bilgi alınabilecek tek kaynaktır.¹⁰⁶ Bilindiği gibi Atabeg idaresini kuran Cakelilerin kökeni bugün dahi Türk ve Gürcü kimliği üzerinden tartışmalıdır.

12. სვინასარი/ svinaksari, XIII.-XIV. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıda yazılmış ve 31*25 cm. boyutundadır. Yazan kişi Okra Gagasdze'dir. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Alis Manastırı'dır.

13. კრებული/k'rebuli, XIII. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, kâğıda yazılmış ve 23.5 *32 cm. boyutundadır. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Ançi Piskoposluk Katedrali'dir. Bu yer yazmanın içeriğinde belirtilmiş ve korunacağı yer önceden vasiyet şeklinde vurgulanmıştır. Ayrıca Ançi Piskoposundan ve bir ikondan bahsedilir.¹⁰⁷

¹⁰³ Bu bölümler için bkz. <http://patriarchate.ge/geo/wmida-ioane-sineli-klemaqs-i-anu/>
<http://patriarchate.ge/geo/wmida-ioane-sineli-klemaqs-i-anu-2/> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

¹⁰⁴ გამომცემლობა „ახალი ივირონი“, თბილისი, 2010 წ. „საეკლესიო ბიბლიოთეკა“ ტომი II / "Yeni İvoire" Yayınevi, Tiflis, 2010 "Dini kütüphane" Cilt II.

¹⁰⁵ <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=3&t=25041> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

¹⁰⁶ Darejan Kldiashvili, *jaq'el-botsosdzeta sagvareulos ist'oriisatvis (XI-XII ss.)*, matsne - ist'oriis seria, Tbilisi 1979, ss. 84-86.

¹⁰⁷ Bagauri, Batiashvili vd. s. 431.

14. ტიპიკონი/t'ipikoni, 1511 yılı. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, kâğıda yazılmış ve 20*13 cm. boyutundadır. Yazarı Iagob Cakeli. Yazdıran Mepet Mepe Giorgi'nin kızı Kristin'dir. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Bana Manastırı'dır.¹⁰⁸ Cakeli ailesine mensup kişiler, sadece bölgede idaresi rolüyle faaliyet göstermemiştir. Bazen din adamı bazen de entelektüel birer kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada da yazma nüshasını oluşturanın Cakeli ailesine mensup olduğu görülmektedir. T'ipikoni tarzı metinler yılın her günü için ibadet hizmetinin nasıl yapılacağını ve düzenini belirleyen belirli bir ibadet kurallarını içeren bir ayın kitabını oluşturur. Ayrıca dini tatilleri, oruçları ve bunlara ek olarak manastır yaşamının çeşitli kurallarını ifade eder.

15. კურთხევანი/k'urtkhevani, XVII. yüzyıl (Euchologion). Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, kâğıda yazılmış ve 18.4*13.5 cm. boyutundadır. Yazıldığı dönemde korunduğu yer ქაჯის ციხე.¹⁰⁹

16. ფიცის წიგნი ანჩელ ქერობინ აბელისძესა დავით კათალიკოსისადმი 1453-1459 yılları, A Document With the Vows of Devotion Given By Bishop of Ancha Kerobin Abelisdze to Catholicos of Kartli David (Ancha Piskoposu Kerobin Abelisdze'nin Kartli Katolikosu David'e Verdiği Bağlılık Yemini Belgesi). Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Mkhedruli yazı türünde olup, kâğıda yazılmış ve 36.5*13.7 cm. boyutundadır. Nüshanın içeriği Ancha Piskoposu Kerobin Abelisdze'nin Kartli idarecisi David'in katolikosuna verdiği bağlılık yemini içeren belgeden ibarettir.

17. ნასყიდობის წიგნი მიცემული ლაშქარა და დემეტრე შარბისძესა მიერ აბრამ და ზაქარია ქაფშასძეთათვის XV. ს-ის 1 ნახ. (XV. yüzyılın ilk yarısı). A Land Purchase Given By Lashkara and Demetre Sharbisdzes to Abram and Zakaria Kapshasdzes. Lashkara ve Demetre Sharbisdze'nin Abram ve Zakaria Kapshasdze'ye verdiği arazi belgesidir. Mkhedruli yazı türünde kaleme alınmıştır. 33.5*16 cm. boyutundadır. St. Petersburg Rusya Bilimler Akademisi Şark Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. Belgeden 1847 yılında, Giorgi Kazbegi'nin haberi olmuştur. Bu belgeyi Dimitri Bakradze'ye göndermiştir. Dimitri'de Brosset'e iletmış ve o da koleksiyonla birlikte belgeyi 1884 yılında Rusya Bilimler Akademisi Asya Şubesi'ne göndermiştir.¹¹⁰

XV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bu metin bölgedeki piskoposlar arasında meydana gelen arazi olaylarının içeriğini ifade eder. Bölgedeki arazi satışları ve bu satışlar sonucu tutulan belgeler sadece Gürcü din adamları arasında değil Müslümanlar

¹⁰⁸ Bana Tapınağı, Penek köyü yakınlarındaki tarihi tarlarda yer almaktadır. Gürcü krallarının ikametgahı olan Ortaçağ'daki en ünlü Gürcü mimari eserlerinden biridir. Araştırmacıların bazıları binanın VII. Yüzyılda Ishhani Nersheh (იშხნელი ნერსეს კათალიკოსის) Katolikosu tarafından inşa edildiğine ve diğer versiyonlarda da, tapınağın IX. Yüzyılda Adarnase (ადარნასე) saltanatına Kvirike Banel (კვირიკე ბანელი) tarafından inşa edildiğini düşünüyor. Tapınağın köşelerinde dört büyük sütunla daire içindeki bir tetrachkak (dört kişilik bina) vardır. Tapınak üç katlıydı. 1850'lerde, Türk-Rus savaşı sırasında Katedral ağır bir şekilde tahrip olmuştur. Bana'daki haç Bagrat IV tarafından getirilmiş, burada 1445 yılında Kral Vakhtang IV ile aynı mezara gömülmüştür. Bununla birlikte, tapınak bugün ziyaretçi üzerinde büyük bir etki bırakmaktadır. Bkz. <http://www.novators.ge/dzeglebi.php?id=16052> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

¹⁰⁹ Çıldır'da bulunan Şeytan Kalesi'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://saunje.ge/index.php?id=872&lang=ka> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

¹¹⁰ Bagauri, Batiashvili vd. s. 438.

arasında da yapılmaktaydı. Söz konusu el yazmaları sayesinde bölgede gerçekleşen arazi satışlarıyla yer adları ve kişi isimlerine ulaşmak mümkün olmaktadır.

18. ქართლის საპატრიარქოს სამცხის სამწყსო თავადური სახლები და სამფლობელოები, 1516 yılı. Noble Families and Land Ownership of Patriarchate of Kartli in Samtskhe-Saatabago (Samtskhe-Saatabago'daki Kartli Patrikhanesi'nin soylu aileleri ve onlara ait arazi mülklerine ait belgeler). Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Mkhedruli yazı türünde olup, 62*32 cm. boyutundadır. 1514 yılından sonraki evre Samtskhe-Saatabago bölgesi dahil olmak üzere Doğu'da Safeviler ile Osmanlı İmparatorluğu arasında başlayan uzun savaşların başladığı bir dönemdir. Atabeglerin bu savaşlarda bazen Safevileri bazen de Osmanlıları destekledikleri görülmektedir. İşte bu gibi soylu ailelerin toprak mülkiyetine dair işlenen kayıtlarda da hangi tarafı desteklerine dair ipuçları bulmak mümkün olabilmekteydi. Çünkü soylu aileler her iki devletin ordusuna da gerek asker gerekse teçhizat ve iaşe noktasında yardımda bulunuyorlardı.

19. სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხა XVI. ს-ის 1 ნახ. (XVI. yüzyılın ilk yarısı). A List of the Bishops of Samtskhe-Saatabago (Samtskhe-Saatabago Piskoposlarının Listesi). Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Orijinali kaybolmuştur. XIX. yüzyılda Dimitri Bakradze iki kişiye ait belge bulmuştur. Tedo Jordaniyas XVIII. yüzyılda ilk listeyi görmüştür. Elisabed Zaalis ise el yazmasındaki krallıkların ikinci kısmını yayımladı. Bu yazmaya ait başka bir belge XIX. yüzyılın birinci yarısında მარტირიკას (martirik'as/şehitlik) adında yeniden düzenlenmiştir.

XVI. yüzyılda Samtskhe-Saatabago Beyliğine ait birçok el yazması mevcuttur. Bu el yazmasında bölgedeki piskoposların listesi verilmektedir. Bu el yazması dışında Saatabago topraklarındaki mirasçıların listesi, önemli yerlerin satış belgeleri ve tapu kayıtları gibi başka dokümanlarda bulunmaktadır. Atabeglerin Müslümanlığı kabul ettiği dönemde de olan bu kayıtlar, Osmanlı Devleti'nin bölgede kurmuş olduğu idari düzenin öğrenilmesi açısından kıymetlidir. Bilhassa Müslümanlığı seçip Osmanlı İmparatorluğu'na tabi olan beylerin ve tabi olmayıp Gürcülerin yanında yer alan soylu ailelerin bilgileri de yine Samtskhe-Saatabago Beyliğine ait el yazmalarından öğrenilmektedir.¹¹¹

20. წყალობის წიგნი მაჰმად-ბეგისა ფარიმუზასშვილ ბეროასადმი XVI. yüzyıl. Deed of Donation Given By Mahmad-Beg to Beroa Pamiruzashvili (Mehmed Bey'in Beroa Pamiruzashvili'ye verdiği bağış senedi). St. Petersburg Rusya Bilimler Akademisi Şark Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. Belgeden 1847 yılında, Giorgi Kazbegi'nin haberi olmuştur. Bu belgeyi Dimitri Bakradze'ye göndermiştir. Dimitri'de Brosset'e iletmış ve o da koleksiyonla birlikte belgeyi 1884 yılında Rusya Bilimler Akademisi Asya Şubesi'ne göndermiştir. 1600'lü yıllarda İslâmiyet'i seçen ve artık tedrici olarak Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetini benimseyen Atabegler bulunmaktaydı. "Bağış senedi" adı altında geçen bu kayıtlarda da Müslümanlığı seçen ve bölgede söz sahibi olana soylu kişiler hakkında teferruatlı bilgiler yer almaktadır.

Yukarıda isimleri zikredilen el yazmaları dışında Tao-Klarceti bölgesinde birçok el yazması daha vardır. Burada Türk tarihiyle doğrudan veya dolaylı yoldan ilişkili olan dokümanlara değinilmeye çalışılmıştır. Selçuklu, Osmanlı ve Atabeglerin bölgede

¹¹¹ Bagauri, Batiashvili vd. ss. 440-445.

etkinliği olduğu zamandaki el yazmaları vurgulanmıştır. Diğer yazmalar çoğunlukla Gürcü tarihinden bahsetmekte ve dini ağırlıklı metinlerden oluşmaktadır. Bu sebeple Türk tarihiyle ilişkili olduğu düşünölen yazmaların ifade edilmesi ve içeriklerinden bahsedilmesi önemlidir. Bunun dışında Tao-Klarceti'nin kültürel önemine vurgu yapmak amacıyla bazı incil nühsalarının bu bölgede yazılıp dağıtımının yapıldığı da vurgulanmıştır.

Sonuç

Gürcüler, ilk çağdan itibaren zaman zaman doğuda Azerbaycan ile batıda Karadeniz kıyıları, kuzeyde Kafkas Dağları ve güneyde Anadolu topraklarıyla sınırlanabilecek bölgede hâkimiyet sürmüşlerdir. Onların yayılma alanları içerisinde zaman zaman Türkiye'nin kuzeydoğusu da yer almıştı. Tarihi gelişimleri yanı sıra dil anlamında da Güney Kafkasya'nın en eski topluluklarından birisi olan Gürcüler yazma eserler bakımından zengin bir literatüre sahiptir. Bu yazma eserlerin büyük bir kısmı dini içerikli olsa da bölge tarihini aydınlatılmasında, kişi, yer adlarının tespit edilmesinde, dönemin portresini çizmesinde birinci el kaynak konumunda olması dolayısıyla önemlidir.

Tao-Klarceti bölgesi Gürcüler açısından tarihi, dini, edebi, mimari, kültürel yönlerden çok değerli bir konumdadır. Akademik boyutta bu önemi, yapılan sempozyumlar ve müstakil araştırma-inceleme kitapları göstermektedir. Söz konusu el yazmalarına ek olarak isimlerini zikrettiğimiz kilise ve manastırlarda tarihi İncil örnekleri de sahanın değerini bir kat daha arttırmaktadır. Hıristiyanlığın Gürcü ülkesine buradan yayılması da bölgenin stratejik değerini gösteren hususlardan bir tanesidir. Nitekim inşa edilen eğitim kurumu hüviyetindeki yapılar, bu yayılmayı tam anlamıyla gerçekleştirmede yardımcı olmuştur. Tao-Klarceti Beyliğine XII. yüzyılın başlarında Tiflis'in tekrar I. Aşot tarafından başkent olmasından önce Ardanuç başkentlik yapmıştır. Başkent düzeyinde de bölgeye önem atfedilmiştir.

Bahsi geçen el yazmaları, IX. ve XVI. yüzyıl aralığını kapsamakta olup sadece Tao-Klarceti bölgesiyle sınırlıdır. Onun dışında Kartli, Kakheti gibi yerlerde de yazma nüshalar görmek mümkündür. Bu yazmalar genel anlamda manastırlarda oluşturulmuştur. Farklı yapılardaki Gürcü alfabelerinin meydana gelmesi, Hıristiyanlığın yayılması, gittikçe güçlenen feodal beylerin katkısıyla el yazmaları kültürel ve sanatsal anlamda değer kazanmıştır. Yazmalarda çoğunlukla parşömen tür kullanılırken, bazılarının kâğıt üzerine de yazıldığı görölmüştür. Gürcü el yazmaları genellikle Nushuri harfleriyle yazılmıştır. Ancak bazen Asomtavruli ve Mkhedruli harfleri ile de yazılmış tarihsel olayların kayıtları, kutsal kitaplar, vaazlar, dua kitapları, azizlerin yaşamları, dil, sanat ve kahramanlık öyküleri ile ilgili metinlerden oluştuğu tespit edilmiştir.

Bu katalogların tanıtılıp Türk tarih yazımına girmesi hem Artvin, Ardahan, Erzurum, Kars bölgelerini Orta Çağ'da Gürcülerle olan münasebetlerin öğrenilmesi hem de yakın komşumuz olan Gürcistan'ın el yazmalarından faydalanıp Türk-Gürcü ilişkilerini tarihi boyutta farklı bir düzeye taşıma noktasında hiç şüphesiz önemli bir adım olacaktır. Katalog tanıtımı ve Tao-Klarceti bölgesi hakkında genel bir değerlendirme olarak izah etmeye çalıştığımız bu çalışmada, Gürcü literatürünün aslında zengin bir kaynak durumunda olduğu ve sadece Kartlis Tshovreba'dan ibaret olmadığını, bu literatürün Türk tarih yazımında daha sık kullanılmasını kolaylaştırmak amaçlanmıştır. Gürcüler için önemi olduğunu belirttiğimiz yazmaların Türk tarihi için de pek çok açıdan önemi vardır. Ülkemiz sınırları içerisinde bulunan söz konusu bölgenin geçmişini

aydınlatmak, Artvin, Ardahan, Erzurum, Kars ve çevresi tarihi hakkındaki bazı belirsizlikleri de ortadan kaldıracaktır.

Kaynakça

- Alasania, Guili, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Nanuli Kaçarava (çev.), KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Trabzon 2013.
- _____, “Twenty Centuries of Christianity in Georgia”, *International Refereed Multi-disciplinary Scientific Journal*, 1, 2006, ss. 117-129.
- Allen, W.E.D., “The March-Lands of Georgia”, *The Geographical Journal*, 74/2, 1929, ss.135-156.
- Altun, Sudan ve Tamar Khvedeliani, “Gürcü Diline Genel Bir Bakış ve Gürcüce’nin Ana Dil Olarak İlan Edilmesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 2018 Bahar, ss. 1-8.
- Anchabadze, Nino, Gürcü Kilisesi ve Nüfûzu, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.
- Asatiani, Şota, “Tao-Klarjetis Udzelesi Mosahleobis İstoriidan, *Tao-Klarjeti Saertaşoriso Konperentsia 2*, Helnaterta Erovnuli Tsentri Batumis Şota Rustavelis Sahelmtipo Universiteti, Tbilisi-Batumi, 2012, ss. 1-28.
- Aytekin, Osman, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin’deki Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Bagauri, Nestan, Zurab Batiashvili vd. *Tao-Klarjeti-Catalogue of Historical and Cultural Monuments*, *ტაო კლარჯეთი: ისტორიის და კულტურის ძეგლები: კატალოგი* Tbilisi: Artanuji Publisher, 2017.
- Bayram, Fahriye, *Artvin’deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi*, Ege Yayınları, İstanbul 2005.
- Berdzenişvili, Niko ve Simon Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, Hayri Hayrioğlu (çev.), Sorun Yayınları, İstanbul 1997.
- Brosset, Mari, *Chronique Géorgienne*, Société Royale Asiatique de France, 1830.
- _____, *Histoire de la Géorgie*, Saint Petersburg, 1849.
- Büyükçınar, Ayşe Beyza, “Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar”, *Karen*, 3, 4, 2017, ss. 27-46.
- Cavahasvili, İvane, *Kartlis Eris İstoria Tomi I*, c. 1, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tiflis 1979.
- Çelebi, Fevzi, *Başlangıçtan Günümüze Gürcü Sanatının Ana Hatları*, Gece Akademi, Ankara 2019.
- Çiğdem, Süleyman, “Urartu Krallığı’nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, 2007, ss. 81-97.
- Çiloğlu, Fahrettin, *Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul 1993.

- Çoğ, Mehmet, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.
- Djaparidze, Gotcha, “Sakartvelos Sazğvari Taoşı XII. Saugunesa da XIII. Saugunis 60-İan Tselşı”, *Tao-Klarjeti Saertaşoriso Konperentsia 2*, Helnaterta Erovnuli Tsentri Batumis Şota Rustavelis Sahelmtipo Universiteti, Tbilisi-Batumi, 2012, ss. 71-92.
- El-Belâzuri, *Fütuhu’l Büldan*, Mustafa Fayda (çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Geography of Claudius Ptolemy*, trans. Edward Luther Stevenson, Cosimo Classics, New York 2011.
- Gümüşçü, Osman, *Kaynaklarıyla Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- Honigman, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Fikret Işıltan (çev.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- İoane Berai, *Kartuli Sabcota Entsiklopedia*, c. 5, Tbilisi 1980, ss. 181-193.
- Kadiroğlu, Mine ve Bülent İşler, *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Bilgin Kültür Sanat, Ankara 2010.
- kartul khelnats’erta aghs’eriloba, q’opili kartvelta shoris ts’era-k’itkhvis gamavrtselebeli sazogadoebis* (S) k’olektsiisa, t’ 1, Tbilisi 1959.
- Kılıç, Sami, “Gürcülerin Dinî Tarihçesi”, *Dinî Araştırmalar*, c. 8, s. 22, 2005, ss. 63-74.
- Kırzıoğlu, Fahrettin, *Anı Şehri Tarihi*, San Matbaası, Ankara 1982.
- _____, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- _____, “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükümeti-I (1268-1578)”, *Bizim Ahıska Dergisi*, 4/10, Ankara: 2008, ss. 12-17.
- _____, “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükümeti – II (1268-1578)”, *Bizim Ahıska Dergisi*, 11-12, Ankara: 2008, ss. 44-48.
- _____, *Kars Tarihi*, c.1, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.
- Kldiashvili, Darejan, *jaq’el-botsosdzeta sagvareulos ist’oriisatvis (XI-XII ss.)*, matsneist’oriis seria, Tbilisi 1979.
- Korkut, Tahsin, *Artvin ve Erzurum’daki Gürcü Dini Mimarisinde Süsleme*, Hiper Yayınları, İstanbul 2018.
- Kuban, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikler Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, s. 7, 1968, ss. 53-73.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Lang, David Marshall, *Gürcüler*, Neşenur Domaniç (çev.), Ceylan Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Languages and Cultures of Eastern Christianity: Georgian*, ed. Stephen H. Rapp-Paul Crego, Routledge, USA 2012.

- Lordkipanidze, Mariam, *Georgia in the 11th-12th Centuries*, Tbilisi: Ganatleba Publishers, 1987.
- Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, H. Andreyan (Nşr.), Erdoğan Merçil (Not./Yay.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Melaşvili, Ahmet Özkan, *Gürcüstan Kültür-Edebiyat-Tarih-Folklor*, Aksiseda Matbaası İstanbul 1969.
- Metreveli, Roin, *The Golden Age: Georgia From the 11th. Century to the First Quarter of the 13th. Century*, Artanuji Publishers, Tbilisi, 2011.
- Mikael Modrek'ili: *mikael modrek'ilis himnebi*, X s. / red. sh. amiranashvili, tbilisi, ts'igni 1 : mikael modrek'ilis himnebi. [analizi] / gvakharia vazha - : sabch'. Sakartvelo, 1978.
- Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Işın Demirkent (çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, ed. İbrahim Tellioğlu-Roin Kavrelişvili, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi 2019.
- Subaşı, Ömer, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, 8/5, Ankara, 2013, ss. 705-731.
- _____, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, 7/3, 2012, ss. 2329-2351.
- _____, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, s. 12, 2012, ss. 9-24.
- Suny, Ronald Grigor, *The Making Of The Georgian Nation*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988.
- Takaishvili, Ekvtime, *Sumbat Davitis-Dze Tao-Klarcetis Bagrationta Şesaheb*, Tbilisi 1949.
- Taşçı, Kemal, "Kitâb-ı Diyârbekriyye'ye Göre Çoruh Vadisinde Ak-Koyunlu Hâkimiyeti", *Karen*, 1/1, 2015, ss. 153-186.
- Tellioğlu, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.
- The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, Ed: Roin Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.
- Thomson, Robert W., *Rewriting Caucasian History: The Mediaeval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, Clarendon Press, 1996.
- Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Topal, Zeynep, "Dünya'da ve Türkiye'de Gürcüler ve Gürcistan Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir İnceleme", *V. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu "Tarihi ve Güncel Siyasal Konular: Görüşler & Öneriler" Sempozyum Bildirileri*, Yay. Haz. Gül Sarıkaya-Fatma Çoban, Ekoavasya, Ankara 2014, ss. 489-500.

Toumanoff, Cyril, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington 1963.

Türk-Gürcü İlişkileri: Tarih ve Çağdaşlık Uluslararası Bilimsel Çalıştay, ed. İbrahim Telliöğlu-Roin Kavrelişvili, Gündüz Ofset, Trabzon 2017.

Türk-Gürcü İlişkilerinin Kaynakları Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu, ed. İbrahim Telliöğlu-Roin Kavrelişvili, Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi Yayınları 2018.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

_____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004.

Uğur, Yunus, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6, 2005, ss. 9-26.

Yazar, Turgay, “Tao-Klarceti Mimarlığında Taş Bezeme”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2018, ss. 303-394.

Yeni ve Yakın Çağda Türk-Gürcü İlişkileri, ed. İbrahim Telliöğlu-Roin Kavrelişvili, Serander Yayınları, Trabzon 2020.

İnternet Kaynakları

<http://edutime.ge/?p=1010> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

<http://edutime.ge/?p=1020> (Erişim Tarihi: 10/07/2023).

<http://geomanuscript.ge/?page=qartuli-xelnaweri-wignis-mesveurebi--->(Erişim Tarihi:11/7/2023).

<http://geomanuscript.ge/?page=saqartvelo> (Erişim Tarihi:11/7/2023).

<http://geomanuscript.ge/?page=shereuli-krebulebi> (Erişim Tarihi: 11/7/2023).

<http://ka.georgica.ac.ge/isi>. (Erişim Tarihi: 11/7/2023).

<http://ka.georgica.ac.ge/isi/>. (Erişim Tarihi:11/7/2023).

<http://manuscript.ge/istoria/> (Erişim Tarihi: 10/7/2023).

<http://patriarchate.ge/geo/wmida-ioane-sineli-klemaqsi-anu-2/>(Erişim Tarihi: 12/7/2023).

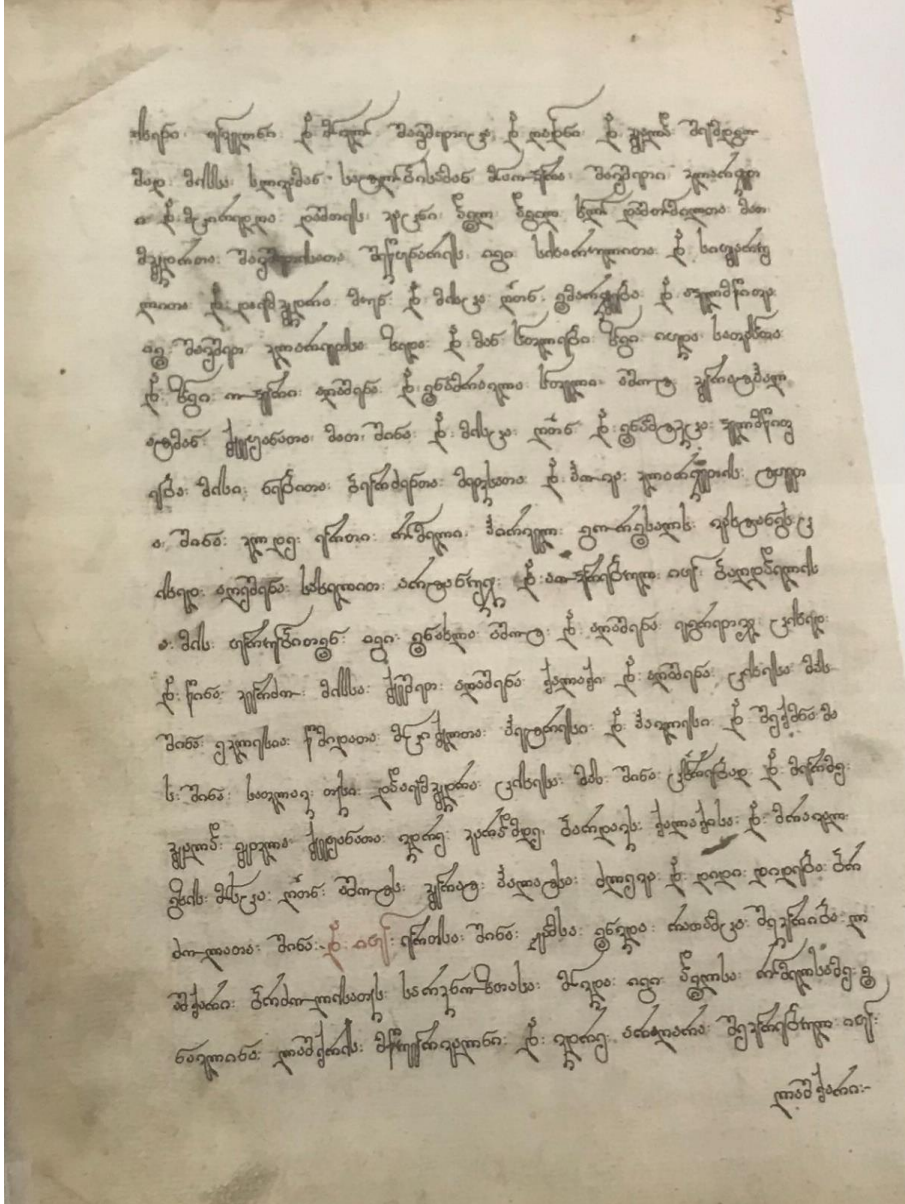
<http://saunje.ge/index.php?id=872&lang=ka> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

<http://taoklarjeti.com/index.php/taoklarjeti/taos-dzeglebi/ishkhani>(Erişim Tarihi:11/7/2023).

<http://www.novators.ge/dzeglebi.php?id=16052> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=3&t=25041>(Erişim Tarihi: 12/7/2023).

Ekler
Ek-1:

Aşot'un Klarjeti'ye yerleşmesini ve Prensliğe giden aşamaları anlatan Sumbat Davitis dze'nin nüshası. Nüshanın orijinali sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri tarafından korunmaktadır.

Ek-2:

Berta İncili'nin Yazılma Aşaması/Bertis II Sakhereba Bagauri, Batiashvili vd. *age*, s. 430.